

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний університет
«ЖИТОМИРСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

Ю. В. УЩАПОВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Навчальний посібник

Житомир

2020

УДК 330.8
У 96

Рецензенти

В. В. Небрат, д-р екон. наук, ст. наук. співробітник,
завідувач відділу економічної історії
(ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»)

О. В. Стефанишин, д-р екон. наук, проф.,
професор каф. економіки України
(Львівський національний університет імені Івана Франка)

Г. М. Тарасюк, д-р екон. наук, проф.,
декан факультету бізнесу та сфери обслуговування
(Державний університет «Житомирська політехніка»)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державного університету «Житомирська політехніка»
Протокол № 4 від 26.06.2020 р.*

Ущাপовський Ю. В.

У 96 Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. /
Ю. В. Ущাপовський. — Житомир : Житомирська політехні-
ка, 2020. — 144 с.

ISBN

На основі цивілізаційного підходу систематизовано основні етапи і концептуальні аспекти генезису та еволюції світового господарства та господарства України від первісної доби до початку XX ст. Висвітлено витоки та еволюцію економічної науки у світі до початку «кейнсіанської революції». Значне місце приділено загальній характеристиці методологічних основ меркантилізму, фізіократії, класичної політичної економії, німецької історичної школи та зародженню і еволюції неокласичного напрямку економічної науки. З'ясовано особливості становлення економічної науки в Україні та розкрито основний внесок українських вчених у скарбницю економічної думки.

Для економістів, викладачів, аспірантів, студентів, а також усіх, хто цікавиться історією світової економіки та економічної думки.

УДК 330.8

ISBN

© Ю. В. Ущাপовський, 2020

Зміст

<i>Вступ</i>	6
Тема 1. Предмет і методи історії економіки та економічної думки	10
1.1. Фундаментальний характер історико-економічної науки та її структура	10
1.2. Основи етапи генезису та еволюції економічної думки	12
1.3. Цивілізаційна парадигма господарської еволюції	16
Розділ 2. Господарство первісного суспільства та перших цивілізацій	24
2.1. Природа та еволюція господарства первісного суспільства	24
2.2. Господарство та господарська діяльність давнього населення України	28
2.3. Передумови становлення господарської сфери суспільств перших цивілізацій	31
Розділ 3. Господарський розвиток Східної та Західної цивілізацій (VIII ст. до н. е. – V ст. н. е.)	37
3.1. Осьовий час та формування світових цивілізацій	37
3.2. Загальна характеристика Східної цивілізації	39
3.3. Західна цивілізація та господарський розвиток античних держав	43
Розділ 4. Феодальна система господарства у площині середньовічних цивілізацій (V – XV ст.)	48
4.1. Загальна характеристика середньовічних цивілізацій	48
4.2. Загальна характеристика феодальної системи господарювання	52
4.3. Форми феодального землеволодіння	53
4.4. Феодальний маєток та форми феодальної ренти	54

Розділ 5. Генезис ринкової господарської системи та економічної науки в Європі (XVI – друга третина XVIII ст.). 61

- 5.1. Цивілізаційні фактори розвитку господарських систем європейських держав..... 61
- 5.2. Географічні відкриття та первісне нагромадження капіталу..... 62
- 5.3. Економічна думка епохи первісного нагромадження. Меркантилізм 64
- 5.4. Перша економічна школа: Фізіократи 67

Розділ 6. Еволюція ринкового господарства та економічної думки у країнах європейської цивілізації (остання третина XVIII – 70-і рр. XIX ст.) 73

- 6.1. Промислова революція (переворот), її сутність та значення для становлення індустріальної цивілізації..... 73
- 6.2. Передумови виникнення, представники та основні риси класичної політичної економії..... 77
- 6.3. Німецька історична школа як альтернатива класичній політичній економії. 79
- 6.4. Вчення Адама Сміта. «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776)..... 83

Розділ 7. Господарство України в умовах кризи феодальної системи та генезису ринкових відносин (друга половина XVII – перша половина XIX ст.). 91

- 7.1. Загальна характеристика аграрного розвитку українських земель (друга половина XVII – XVIII ст.) 91
- 7.2. Мануфактурний період розвитку української промисловості..... 95
- 7.3. Особливості генезису економічної науки в Україні. 97
- 7.4. Погляди представників класичної політичної економії в Україні..... 99

Розділ 8. Економічна думка монополістичного періоду розвитку ринкового господарства (70-ті роки XIX ст.– початок XX ст.)..... 107

- 8.1. Друга науково-технічна революція та її наслідки для розвитку продуктивних сил..... 107

8.2. «Маргіналістична революція»: виникнення неокласичної школи в економічній науці.....	110
8.3. Особливості методології Австрійської школи маргіналізму. Карл Менгер	114
8.4. Вчення Альфреда Маршалла: «Принципи економічної науки» (1890).....	116

**Розділ 9. Особливості розвитку ринкового господарства та
основні напрями економічної думки України (друга
половина XIX ст.– початок XX ст.)..... 125**

9.1. Завершення промислового перевороту: становлення ринкових форм господарства в Україні	125
9.2. Загальна характеристика розвитку української економічної думки пореформеного періоду	129
9.3. Київська економічна школа 70-90-х років XIX ст	133
9.4. Новаторські теорії українських економістів у світовій економічній науці на зламі XIX – XX ст.....	135

Вступ

Курс «Історія економіки та економічної думки» передбачає вивчення історико-економічних основ аналізу національних економічних систем, сприяє розширенню ерудиції і підвищенню інтелектуального потенціалу людини, формує високий рівень економічної культури, яка є основою сучасного творчого стилю економічного мислення, прогресу економічної теорії і прикладних економічних наук, допомагає уникнути помилок минулого в розвитку як економічної науки так і національної економіки.

Дослідження еволюції господарства та економічної думки країн Європейської цивілізації є передумовою системного розуміння проблем і тенденцій у сучасній економіці та сучасній економічній науці. Історія економіки та економічної думки висвітлює розвиток економічної науки у її тісному зв'язку з господарською діяльністю людини. В рамках системного аналізу історичного розвитку господарської сфери суспільства, сутність предмету історико-економічного дослідження пов'язана з історичними фактами та подіями (процесами) в яких знайшли своє відображення нові історичні форми господарств, особливості їх взаємодії в господарській системі та відображення процесів та фактів в економічній думці.

Мета курсу «Історія економіки та економічної думки» — сформулювати цілісне уявлення щодо закономірностей і особливостей історичного розвитку господарства та економічної думки країн Європейської цивілізації; систематизувати знання щодо механізму функціонування економічної системи в площині здобутків історико-економічної науки.

Предмет історії економіки та економічної думки — зміни структурних та функціональних характеристик господарської системи суспільства в контексті генезису та еволюції систем економічних теорій та концепцій.

Завдання предмету:

- забезпечити фундаментальну економічну підготовку фахівців з урахуванням здобутків сучасної історико-економічної науки;

- сприяти формуванню у студентів економічної культури та творчого економічного мислення;
- поглибити знання з економічної теорії;
- оволодіти сучасною методологією та методами історико-економічного дослідження процесів і явищ господарського життя суспільства;
- сформуванню уявлення щодо закономірностей і тенденцій сучасного розвитку економіки та економічної науки.

Курс «Історія економіки та економічної думки» передбачає попереднє засвоєння студентами матеріалів курсів таких теоретичних дисциплін як: економічна теорія (політична економія), макроекономіка, мікроекономіка. Він створює теоретико-методологічне підґрунтя для панорамного бачення економічних процесів, цілісного сприйняття економічної системи України та її складових. Курс розкриває вплив цивілізаційних факторів на господарське життя сучасного суспільства.

Предмет вивчається студентами економічних спеціальностей денної і заочної форми навчання протягом одного семестру. Методика викладання курсу на заочному відділенні передбачає установчі лекційні заняття, самостійну роботу у період між сесіями та виконання протягом семестру контрольної роботи. В кінці семестру студенти складають іспит.

Вивчення дисципліни «Історія економіки та економічної думки» розширює загальноекономічну підготовку спеціалістів, формує в них навички науково-аналітичного підходу до економічних проблем з позиції сучасної економічної культури.

Протягом навчання студент має демонструвати не тільки загальні вміння використовувати аналітичні інструменти історико-економічної науки, але й здібності системного характеру, які дозволяють сприймати окремі економічні теорії та концепції у поєднанні одна з одною та розуміти їхнє місце в загальній економічній системі з метою вдосконалення як окремих її елементів так і системи у цілому та конструювання нових моделей економічного розвитку.

Знання, отримані при вивченні курсу, повинні дозволити студенту аналізувати поточну економічну ситуацію при встановленні цілей соціально-економічного розвитку національної економі-

ки, враховуючи пріоритети суспільно-економічного розвитку держави.

Студент повинен вміти використовувати методи історико-економічної науки в господарській практиці для аналізу процесів і явищ господарського життя та прийняття економічних рішень; демонструвати вміння системного економічного аналізу сучасних господарських систем, враховуючи їхні еволюційні характеристики та конкурентні переваги.

В результаті вивчення курсу студенти повинні:

1) *вільно оперувати термінами та категоріями*, що визначають зміст курсу історія економіки та економічної думки

2) *знати та розуміти*:

- основні етапи в процесі генезису та еволюції історико-економічної науки;
- історичні форми господарських систем суспільств Європейської цивілізації та логіку їхньої еволюції;
- роль обміну та його особливості в господарській сфері суспільств;
- основні етапи суспільного поділу праці та форм власності на засоби виробництва;
- основні етапи науково-технологічних змін в суспільстві та їхній вплив на розвиток економіки та її структури;
- історичні форми господарств, їхню ефективність та причини занепаду;
- інституційну структуру економіки та особливості її трансформаційних перетворень на різних етапах розвитку суспільства;
- передумови та закономірності зародження та розвитку економічних шкіл (концепцій);
- методологічні основи різних економічних шкіл (концепцій), особливості розроблених ними економічних понять та категорій, їхнє місце та роль у формуванні сучасних економічних поглядів.

3) *вміти*:

- орієнтуватись у напрямках розвитку сучасної економічної науки;

- порівнювати різні за змістом і методологією економічні школи та напрямки, аналізувати їх переваги, недоліки, внесок до економічної теорії;
- окреслити тенденції розвитку сучасної економічної науки;
- використовувати історичний досвід організації господарського життя суспільства для аналізу процесів і явищ у сучасній економіці, враховуючи вплив на них цивілізаційних чинників;
- обґрунтовувати власний погляд на історичні події та факти та публічно його репрезентувати;
- застосовувати методи історико-економічної науки для дослідження економічних процесів і явищ.

Автор навчального посібника ставив за мету зосередити увагу студентів на основних і ключових аспектах складного курсу «Історія економіки та економічної думки». Автор буде вдячний усім читачам за доброзичливі побажання, змістовні доповнення і аргументовані зауваження. Сподіваємося, що навчальний посібник буде в нагоді не тільки сучасним дослідникам історії економіки та економічної думки, але й усім фахівцям економічного профілю.

Тема 1.

ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДМКИ

1.1. Фундаментальний характер історико-економічної науки та її структура

Історико-економічна наука виокремилась із системи економічних наук у XIX ст. У першій половині XIX ст. відбулось становлення історії економічної думки (включаючи історію економічної науки), а у другій пол. XIX ст. оформилась історія економіки, яку у німецькомовній літературі називали історією народного господарства. Практикувались паралельні дослідження проблем історії економіки та історії економічної думки. Одними з перших таких досліджень були праці *Вільяма Дж. Ешлі* (1860–1927) в Англії та українського економіста *Володимира Левитського* (1854–1939)¹.

За висловом видатного англійського вченого *Арнольда Дж. Тойнбі* (1899–1975) історико-економічна наука повинна бути підґрунтям філософії економічного розвитку. Вона відіграє фундаментальну роль у системі економічних наук. Історико-економічна наука не тільки описує і критикує існуючі економічні теорії, але й обґрунтовує нові. Історико-економічне знання є основою для формування логіки і стилю економічного мислення, підґрунтям економічного аналізу.

Історія економічної думки разом з історією економіки та економічними аспектами історії цивілізації є ваговою складовою історико-економічної науки (*табл. 1.1*).

Предмет історії економічних учень – це процес виникнення, розвитку, боротьби і зміни систем економічних поглядів, формування економічної науки як особливої системи знань.

Предметом історії економіки є господарство в процесі його еволюції; конкретні форми становлення, розвитку та функціонування господарських систем у різні історичні епохи з урахуванням національних, природних, політичних, культурних особливостей конкретних країн, міжнародної економіки.

Предмет історії економіки та економічної думки поєднує у собі історичні форми господарських одиниць, способи їх взаємо-

¹ *Ешли Дж.* Экономическая история Англии в связи с экономической теорией: Пер. с англ. СПб., 1897; *Левитский В. Ф.* История хозяйственного быта в связи с историей политической экономии. – Харьков, 1907.

дії та відображення цих структурних та функціональних характеристик господарської системи в системі наукових понять, економічних теорій та учень. У відриві однієї частини предмету дослідження від іншої, пізнання історичного розвитку господарської сфери суспільства зводиться до збору емпіричних даних, фактів та подій та формування системи відірваних від реалі життя теоретичних положень.

Отже, предмет історико-економічної науки є відображенням в економічній думці (науці) нових історичних фактів та подій (процесів), які обумовлюють нові форми взаємодії між історичними формами господарювання в господарській системі.

Табл. 1.1.

Структура історико-економічної науки

1. Економічні аспекти історії цивілізацій	2. Історія економіки (господарства)	3. Історія економічної думки
Економічна історія країн, регіонів, світу	Історія окремих етапів (фаз) розвитку господарства	Історія економічної теорії (політичної економії)
Економічне підґрунтя історичних подій	Історія механізмів координації господарської діяльності	Історія прикладних (функціональних) економічних наук
Економічна політика держав в різні історичні періоди	Історія окремих структурних елементів господарства	Історія окремих економічних теорій та концепцій
Економічна культура на різних етапах історичного розвитку	Історія соціально-економічних інституцій	Історія методів економічного аналізу та; економічних категорій

Виокремлюють такі **функції** історико-економічної науки:

- 1) *прагматичну* (пропаганда досвіду економічного розвитку);
- 2) *оціночну* (оцінка мети, засобів і результатів економічного розвитку);
- 3) *соціально-культурну* (збереження економічних знань у системі національної культури);
- 4) *фундаментальну* (критика існуючих і обґрунтування нових економічних концепцій);
- 5) *світоглядну* (філософія економічного розвитку).

1.2. Основні етапи генезису і еволюції економічної думки

Економічна думка, відображаючи виробничо-господарську діяльність людини, своїм корінням сягає в глибину століть. Проте шлях від перших економічних поглядів до становлення економічної науки був досить тривалим. Наука передбачає:

- предмет;
- методи дослідження;
- спеціальну (недоступну для широкого загалу) термінологію;
- науковців, які займаються вдосконаленням даної галузі знань;
- механізм відтворення та поширення наукових знань (мережу навчальних закладів та наукових установ).

Виникнення і розвиток наукових знань ніколи не відбувався по заздалегідь визначеному раціональному плану. Наука народжується або внаслідок систематизації попередньо нагромаджених знань (теоретичних висновків), або шляхом відгалуження від науки найбільш детально розробленої її частини, і перетворення її в самостійну науку. На розвиток науки позитивно або негативно впливають середовище і окремі особистості. Предмет науки в процесі розвитку змінюється, деталізується, пересікається із предметами інших наук, а тому неможливо точно встановити дату народження науки. Конкретизувати можна тільки зародження наукової школи чи певного методу наукового дослідження. Але й у таких випадках слід робити велику кількість застережень. Отже, становлення науки має розглядатися у контексті цілої низки обставин, а не тільки ґрунтуватися на зародженні предмету чи методу.

В середовищі фахівців обов'язково виникає спеціальна мова (категоріально-понятійний апарат), яка стає все більш недоступною для широкого загалу. Але й ця обставина не може бути визначальним критерієм зародження науки, оскільки потрібно враховувати, що часто наукові терміни виникають задовго до утвердження науки. Що ж відрізняє вченого-економіста від усіх інших людей, які думають, говорять і пишуть на економічні те-

ми? Й. А. Шумпетер підкреслював, що вченим-економістом можна вважати людину, яка працює над розширенням запасу фактів та поліпшенням методології економічної науки і на цьому шляху набуває фахового рівня, який відрізняє її від інших освічених людей та від людей практики². Для вченого-економіста важливим є вміння використати аналіз до потреб економічної політики в даний час і в даному місці.

Аналізуючи генезис певної економічної теорії важливо врахувати соціологічні аспекти економічної науки, тобто ті соціальні фактори і процеси, що породжують специфічний науковий тип діяльності, обумовлюють його розвиток, спрямовують цю діяльність на певний об'єкт, піднімають на належну висоту та створюють спеціальні методи дослідження. Методи дослідження не залежить від мети: мета дослідження може нам і не подобатись, але коли вона не спотворює фактів, або аргументації, – нам слід визнавати її результати.

Важливою умовою утвердження і розвитку науки є поширення наукових установ та навчальних закладів, які повинні забезпечити механізм відтворення наукових знань, спадкоємність у розвитку науки.

У еволюції економічної науки можна умовно виділити такі чотири основні етапи: докласичний, класичний, неокласичний і сучасний.

Докласичний етап охоплює тривалий проміжок часу від давнини до приблизно середини XVIII ст.: від поодиноких випадків фіксації явищ господарського життя та взаємин між людьми в працях стародавніх мислителів, правителів, богословів, нормах права до зародження перших наукових систем економічних знань.

Зародженню класичного етапу передував тривалий, суперечливий період панування *меркантилізму* – збірного поняття, що об'єднувало в єдине ціле спільні ознаки, риси, принципи «неузгоджених» інтелектуальних зусиль в осмисленні господарської практики. Меркантилізм розглядають у площині економічних поглядів і у площині економічної політики. Провідними принципами меркантилізму є: 1) ототожнення багатства з грошима; 2) до-

² Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та західна наука. – К.: Либідь, 1993. – С. 8

сягнення активного торгівельного балансу; 3) заохочення вивезення готових виробів та дешевої сировини і заборона вивезення сировини, напівфабрикатів; 4) заохочення розвитку національної промисловості; 5) необхідність колоній як джерел дешевої сировини і ринків збуту; 6) заохочення зростання населення для підтримки низького рівня заробітної плати і посилення національної могутності; 7) протекціонізм у зовнішній торгівлі.

Класичний етап тривав від середини XVIII – до 70-х років XIX ст. Честь називатись першою школою економічної думки поправу належить *фізіократам*. Фізіократія постала на хвилі критики меркантилізму. Опираючись на доктрину природного права, вони сповідували в економічній політиці принцип *laissez faire* і підкреслювали важливість землеробства, яке вони вважали єдиним продуктивним сектором економіки. Засновником фізіократії вважають Франсуа Кене (1694-1774), автора видатної праці «*Економічна таблиця*» (1758), де здійснив аналіз процесу суспільного відтворення. З появою фізіократії з'явилися контури економічної науки, які наповнив теоретичним змістом «*батько політичної економії*» – Адам Сміт (1723-1790) в «*Дослідженні про природу і причини багатства народів*» (1776). Подібно до фізіократів, він підтримував принцип *laissez faire* і критикував меркантилізм на основі доктрини природного права. Спрямовані «невидимою рукою» ринку, який ґрунтується на суспільному поділі праці, приватні інтереси втілюються в багатство усього суспільства.

Якщо фізіократи започатковували «класичний етап» в економічній науці, то Адам Сміт визначив границі політичної економії і систематизував нагромаджені економічні знання, тобто завершив його оформлення. За Адама Сміта економічна наука набула відчутних обрисів: предмет, метод, категоріально-понятійний апарат. В контексті класичної школи працювали: Давид Рікардо (1772-1823), автор книги «*Основи політичної економії та оподаткування*» (1817), Томас Мальтус (1766-1834), який написав «*Дослідження про закони народонаселення*» (1798) і «*Принципи політичної економії*» (1820) та інші видатні економісти. Останнім видатним економістом класичної школи вважають Джона Стюарта Мілля (1806-1873), який у «*Принципах політичної економії*» (1848) підсумовував усе досягнуте класиками.

70-і рр. XIX ст. ознаменувались «маргіналістською революцією» в економічній науці, яку пов'язують із працями Карла Менгера (1840-1921) «*Основи політичної економії*» (1871); У.С. Джевонса (1835-1882) «*Теорія політичної економії*» (1871); Леона Вальраса (1834-1910) «*Елементи чистої політичної економії*» (1874). Ці економісти незалежно один від одного – в Манчестері (Англія), у Відні (Австрія), в Лозані (Швейцарія) – і майже одночасно розробили подібні теорії, що суттєво відрізнялись від класичної школи і ґрунтувались на так званих граничних величинах: граничній корисності і граничній продуктивності. Незважаючи що вони спільно, в межах теорії граничної корисності, підкреслюють значення корисності і попиту на протипагу затратній теорії цінності класичної школи, ці економісти суттєво відрізняються у своєму до неї ставленні.

«*Маргіналістська революція*» це своєрідний пункт відліку **неокласичного етапу** еволюції економічної думки, що тривав з 70-х років XIX ст. до 30-40-х років XX ст.

Особлива роль в оформленні неокласичного напрямку належить Альфреду Маршалу (1842-1924) і його видатній праці «*Принципи економічної науки*» (1890). Запропоновані вченим ідеї започатковували *мікроекономіку* важливий розділ сучасної економічної теорії, визначили її структуру, постулати, понятійно-категоріальний апарат. А. Маршал, використовуючи економічний аналіз, створив розгорнуту теорію ціноутворення, дослідив фактори, які формують попит і пропозицію та забезпечують їх рівновагу. Він виокремив проблему цінності (вартості) з проблеми ціноутворення, відмовився від моністичних підходів до її пояснення.

Спочатку назва «неокласична економічна теорія» не поширювалась на загальну теорію рівноваги Л. Вальраса, але потім вона об'єднала і маргіналізм.

Неокласики успадкували від класичної доктрини саморегуляцію економіки, ефективність цінової інформації, тотожність умов заощаджень та інвестування, що є принциповими у розумінні механізму функціонування ринкового господарства.

Якщо неокласичний етап у розвитку економічної думки пов'язують із розвитком мікроекономічної теорії, то **сучасний етап**, який бере свій початок із «*кейнсіанської революції*» 30-40-х років XX ст., пов'язують із значними досягненнями в дослі-

дження макроекономічної проблематики. Книга Джона Мейнарда Кейнса (1883-1946) «*Загальна теорія зайнятості, відсотку та грошей*» (1936) ознаменувала революційний переворот у розвитку економічної думки. Вчений запропонував новий, відмінний від неокласичної доктрини, макроекономічний метод економічного аналізу.

Результатом економічного аналізу Дж.М. Кейнса був чіткий розподіл економічної науки на два великих розділи: мікроекономіку і макроекономіку. Вчений вивів економічну теорію із стану глибокої кризи, зумів переконливо відповісти на питання: «В чому причини катастрофічного перевиробництва і що слід зробити щоб йому запобігти»? Кейнсіанство на декілька десятиліть стало керівництвом у справі державного регулювання ринкової економіки.

1.3. Цивілізаційна парадигма господарської еволюції.

У сучасній історико-економічній науці виокремлюють стадійний (формаційний) та цивілізаційний підходи до періодизації історії господарського розвитку.

Згідно **стадійного** підходу історія господарського розвитку людства розглядається як своєрідне сходження від нижчого до вищого, від менш розвинутого до більш розвиненого. Ще Вітрувій (Vitruvius) у 2-пол. I ст. до н. е. у праці «Десять книг про архітектуру» здійснив перші спроби такої періодизації. Він виокремлював чотири основні стадії: 1) освоєння вогню; 2) перехід до будівництва житла; 3) приручення тварин; 4) нагромадження досвіду та знань.

Періодизація історії господарського розвитку була популярною серед більшості представників німецької історичної школи в економічній думці XIX ст. (Б. Гільдебранд, К. Бюхер, В. Зомбарт та ін.). Розповсюдженою, особливо у соціалістичних державах XX ст., була концепція суспільно-економічних формацій **Карла Маркса** (1818–1883). Критерієм переходу від однієї формації до іншої, на його думку, були зміни, які відбувалися у способі виробництва. К. Маркс вважав, що суспільство у своєму розвитку послідовно проходить через первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну суспільно-економічні формації.

Сьогодні достатньо поширеною є періодизація розвитку господарства, пов'язана з іменем Дж. К. Гелбрейта (1908–2006):

- 1) доіндустріальне (аграрно-ремісничє);
- 2) індустріальне;
- 3) постіндустріальне господарство.

Цивілізаційний підхід до періодизації досліджує економічні системи у єдності економічних і соціокультурних складових.

Термін «цивілізація» вперше у праці *«Друг людства»* (1756) вжив французький просвітитель Мірабо. Термін спочатку використовували для якісної характеристики рівня розвитку суспільства. Цивілізація, на думку Мірабо, є результатом зрілості соціальної системи, яку характеризують гуманізм, високий рівень науки і мистецтва, розвиток промисловості і сільського господарства, розквіт торгівлі і грошового обігу.

Слово «цивілізація» для народів і суспільства означало як сам процес, так і результат цього процесу. Починаючи з XVIII ст. бере початок і формування теорій цивілізації, що продовжується до сьогодення.

Початок дослідження матеріальних і моральних передумов цивілізації заклав Ф. Гізо у праці *«Історія цивілізації в Європі»* (1828). Він вважав, що покращення зовнішніх умов існування та розширення можливостей людини сприяє вдосконаленню її внутрішньої природи, що дозволяє людству проголошувати цивілізацію.

Приблизно у другій чверті XIX ст. в європейській думці, а згодом і у Новому Світі, сформувалися два альтернативні, але взаємодоповнюючі пояснення категорії «цивілізації», які зберігаються й донині. Перше побудоване на лінійно-універсальних передумовах розвитку всесвітньої історії та на переконаності у «західноцентричності» світу. Таке пояснення ототожнює цивілізацію з успіхами і прогресом Західної цивілізації. Натомість друге, не обмежується аналізом лише європейської цивілізації, а залучає до нього множину наявних у світі несхожих цивілізацій. Прихильники цього напрямку, які працювали протягом XIX—XX ст., надавали перевагу термінам «культура», «культурно-історичний тип» тощо, які вони вживали там, де ми сьогодні звикли вживати термін «цивілізація».

Дослідженню цивілізацій присвятили праці такі відомі вчені як Генрі Томас Бокль, Макс Вебер, Еміль Дюркгейм, Освальд

Шпенглер, Питирим Сорокін, Арнольд Тойнбі, Карл Ясперс, Фернан Бродель. Сучасна теорія цивілізацій розглядає *цивілізацію* як вищий у логічному й історичному плані рівень організації та розвитку людського суспільства³. Цивілізаційний підхід поступово витісняє ліберальний та марксистський формаційні підходи, що домінували в період розквіту та занепаду індустріальної цивілізації (XIX—XX ст.) (табл. 1. 2).

Освальд Шпенглер (1880–1936) у праці *«Присмерки Європи»* (1918–1922) виокремлював вісім цивілізацій (єгипетська, вавилонська, антична, арабська, китайська, західноєвропейська, російська, майя), які він досліджує в контексті трьох фаз розвитку цивілізацій: зародження, зростання і розквіту, занепаду і загибелі.

Арнольд Тойнбі у фундаментальній праці *«Дослідження історії»* (1934–1961) суспільно-економічний розвиток людства характеризував як сукупність замкнених циклів розвитку локальних цивілізацій.

На думку сучасного українського вченого С. Степаненка *цивілізаційна парадигма* передбачає системно-синергетичний підхід до аналізу господарських процесів. Він виокремлює п'ять фундаментальних принципів, що вирізняють її від засад «класичної загальнонаукової методології»:

- 1) об'єкт наукового аналізу розглядається з позицій системності, як складова більш широкого об'єкта;
- 2) об'єкт є цілісним утворенням;
- 3) вплив об'єкта наукового аналізу як цілого на його складові здійснюється через організацію взаємодії між ними;
- 4) причини розвитку будь-якого об'єкта системно-синергетична методологія вбачає не лише у зовнішньому впливі, вона розглядає і внутрішні рушійні сили, притаманні йому, як дію, як саморух і саморозвиток об'єкта;
- 5) взаємообумовленість і взаємозалежність усіх складових цілісного об'єкта наукового аналізу знімає проблему пошуку першопричини його розвитку»⁴.

³ Див.: Кузык Б. Н., Яковец Ю. В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее: в 2 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец; Авт. вступ. ст. А. Д. Некипелов. – Т. I: Теория и история цивилизаций. – М: Институт экономических стратегий, 2006. – С. 87–92.

⁴ Степаненко С. В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): Монографія. — К.: КНЕУ, 2008. —С. 35–37.

Таблиця 1.2.

**ВІДМІННОСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО, ФОРМАЦІЙНОГО
ТА ЛІБЕРАЛЬНОГО ПІДХОДІВ**

Ключові ознаки	Марксизм	Лібералізм	Цивілізаційний підхід
Пріоритет у структурі й динаміці суспільства	Економіка		Духовна сфера
	Продуктивні сили, виробничі відносини як базис	Власність, ринок Homo economicus	Система цивілізаційних цінностей: наука, культура, освіта, етика, релігія, які визначають мотивацію діяльності людини
Закономірності розвитку суспільства	Лінійно-прогресивні. Цикли і кризи є відхиленням від поступального розвитку		Циклічно-генетичні. Цикли і кризи є нормою суспільного розвитку.
Періодизація історії людства	Теорія суспільно-економічної формації: 1) первіснообщинна; 2) рабовласницька; 3) феодална; 4) капіталістична; 5) комуністична	Стадії розвитку: 1) доісторія, до-ринкова стадія розвитку; 2) історія, становлення і розвиток ринкової економіки; 3) кінець історії, панування ринкової економіки у світі	Цивілізаційний етап почався з неолітичної революції, ритм історичного процесу це періодична зміна світових цивілізацій, поколінь локальних цивілізацій, соціокультурного устрою. В основі циклічності — закономірності соціогенетики.
Майбутнє людства	Повна реалізація і панування проголошених ідеалів		Цикли і кризи, періодична зміна історичних суперциклів, світових цивілізацій буде тривати впродовж існування людства
	Уніфіковане комуністичне суспільство без соціальних відмінностей	Капіталістична ринкова економіка і буржуазна демократія	

Складено на основі: Кузык Б. Н., Яковец Ю. В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее: в 2 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец; Авт. вступ. ст. А. Д. Некипелов. — Т. I: Теория и история цивилизаций. — М: Институт экономических стратегий, 2006. — С. 98—99.

Цивілізаційний підхід охоче використовують для прогнозів майбутнього людства в контексті наукової революції ХХІ ст. Ретроспективне використання цивілізаційного підходу допомагає збагаченню аналізу господарських систем минулих століть, оскі-

льки поміщує господарський розвиток у площину цивілізаційних цінностей.

Завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризуйте основні критерії періодизації господарського розвитку суспільства.
2. Розкрийте зміст та завдання курсу історії економіки та економічної думки.
3. Охарактеризуйте основні етапи розвитку світової економічної думки.
4. Які теоретичні моделі розвитку науки ви знаєте? Що покладено в їх основу?
5. Охарактеризуйте періодизацію господарського розвитку українського економіста Семена Десницького.
6. В чому відмінності між циклічними схемами періодизації господарського розвитку суспільства Дж. Віко та Й. Гердера?

Теми рефератів:

1. Теорія наукових революцій Т. Куна та її пояснення М. Бронфенбреннером
2. Модель конкуруючих програм досліджень І. Лакатоша.
3. Кумулятивна модель розвитку науки П'єра Дюгема
4. Система цивілізаційного розвитку А. Тойнбі.
5. Фальсифікаційна модель розвитку науки Карла Поппера.

Тестові завдання:

1.	Поняття науково-дослідної програми (НДП) обґрунтував:	А. Карл Поппер;
Б. Томас Кун;
В. Імре Лакатош;
Г. Мартин Бронфенбреннер;
Д. П'єр Дюгем.
2.	Цикли і кризи є нормою суспільного розвитку у контексті зазначених на-	А. ліберального і цивілізаційного;
Б. марксистського і лібе-

укових підходів:

3. Лінійно-прогресивна траєкторія розвитку суспільства притаманна теоретичній концепції:
 - В. цивілізаційного;
 - Г. ліберального;
 - Д. правильна відповідь відсутня.
 - А. Дж. Тойнбі;
 - Б. С. Хантінгтона;
 - В. О. Шпенглера;
 - Г. Дж. Віко;
 - Д. С. Десницького.
4. Якій науковій течії належить теорія суспільно-економічної формації ?
 - А. марксизм;
 - Б. фізіократія;
 - В. меркантилізм;
 - Г. маргіналізм;
 - Д. кейнсіанство.
5. Предметом якої науки є господарство в процесі його еволюції, конкретні форми становлення, розвитку та функціонування господарських систем у різні історичні епохи з урахуванням національних, природних, політичних, культурних особливостей конкретних країн, міжнародної економіки?
 - А. історії економічних учень;
 - Б. історії економіки та економічної думки;
 - В. економічної історії;
 - Г. економічної теорії;
 - Д. усі відповіді правильні.
6. Яка з поданих наук (дисциплін) має об'єктом дослідження економічну систему як цілісність?
 - А. політична економія;
 - Б. фінанси;
 - В. менеджмент;
 - Г. бухгалтерський облік;
 - Д. усі відповіді правильні.
7. До методів емпіричних досліджень належать:
 - А. вимірювання, ідеальних типів, історико-генетичний;
 - Б. спостереження, порівняння, вимірювання, проведення експерименту;

8. Автором теорії наукових революцій є
9. До методів теоретичних досліджень належать:
10. Хто з перерахованих вчених не є прихильником цивілізаційної парадигми господарської еволюції?
- В. історико-генетичний, моделювання, ідеальних типів;
 Г. спостереження, моделювання, порівняння;
 Д. правильна відповідь відсутня.
- А. П'єр Дюгем;
 Б. Імре Лакатош;
 В. Франсуа Кене;
 Г. Томас Кун;
 Д. Антуан Монкрет'єн.
- А. вимірювання, ідеальних типів, історико-генетичний;
 Б. історико-генетичний, моделювання, ідеальних типів;
 В. спостереження, моделювання, порівняння;
 Г. спостереження, порівняння, вимірювання, проведення експерименту;
 Д. усі відповіді правильні.
- А. О. Шпенглер;
 Б. Дж. Тойнбі;
 В. Б. Гільдебранд;
 Г. С. Гантінгтон;
 Д. Ф. Бродель.

Література

- Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. за ред. проф. С. В. Степаненка. – К.: КНЕУ, 2010. – С.11–69.
- Родіонова Лариса. Економічна історія. Навч. пос. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – С. 6-17.
- Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 1 / за ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр.. – К.: Знання, 2005 – С. 9-32.

Дейвіс Норман Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: Основи, 2001. – 1463 с.

Иноземцев В. Л. Очерк истории экономической общественно-экономической формации: Научное издание. – М.: Таурус-Альфа: Век, 1996. – С. 69–104.

Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. / Т. Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 605 с.

Кузык Б. Н., Яковец Ю. В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее: В 2 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец; Авт. Вступ. Ст. А. Д. Некипелов. – Т. I: Теория и история цивилизаций – М.: Институт экономических стратегий, 2006. – 768 с.

Негиши Т. История экономической теории: Учебник. – М.: АО «Аспект Пресс», 1995. – Предисловие; Гл. 1.

Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1996. – 360 с.

Тойнбі А. Дослідження історії. Том 1. / Пер. з англ. В. Шовкуна, – К.: Основи, 1995. – 614 с.

Тойнбі А. Дослідження історії. Том 2. / Пер. з англ. В. Митрофанова, – К.: Основи, 1995. – 406 с.

Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер.с нем. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

Тема 2.

ГОСПОДАРСТВО ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ПЕРШИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

2.1. Природа та еволюція господарства первісного суспільства

Від *антропогенезу* (появи людини) до сьогодення первісно-общинне суспільство є самим тривалим періодом у розвитку людства. Людина є результатом адаптації до навколишнього середовища через цілеспрямовану діяльність з перетворення природи, тобто людина виникає завдяки праці і є її результатом. Виникнення суспільства це передусім поява певної групи індивідів, які об'єднані за допомогою соціально-господарських зв'язків. Соціально-господарські зв'язки між людьми визначають мотивацію та стимули їхньої діяльності. *Господарська діяльність* – ровесниця людського суспільства. Головною особливістю суспільства є *культура* – своєрідний груповий досвід, який передається з покоління в покоління через *мову* (другу сигнальну систему) як штучний, а не біологічний, носій інформації.

Господарська діяльність суттєво вплинула на поведінку пра-людей, підвищила їх рівень адаптації до кліматичних умов існування, створила через знаряддя праці матеріальну можливість передавання досвіду від покоління до покоління.

Заборона статевих зносин між членами роду (*агамія*) стимулювала екзогамію – шлюбні зв'язки поза межами своєї общини. Через шлюбні зв'язки дві общини формували *дуальнородову організацію*, де кожна з общин виступала як рід. Поява *родової общини* та дуальнородової системи засвідчила завершення антропогенезу – суб'єктом історії стає людина розумна (*homo sapiens*).

Найчастіше господарську діяльність людини первісного суспільства досліджують у контексті *археологічної періодизації*, критерієм якої є відмінності у матеріалі і техніці виготовлення знарядь праці. Згідно цієї періодизації історію людства поділено на три тривалі етапи:

- Кам'яний вік (3 млн. років тому – III тис. до н.е.);
- Бронзовий вік (кін. III – I тис. до н.е.);
- Залізний вік (I тис. до н.е.).

Первісне суспільство належить до матеріальної культури **кам'яного віку**, у якому в свою чергу виокремлюють періоди палеоліту, мезоліту та неоліту.

В добу *раннього палеоліту*, який тривав приблизно від антропогенезу до 40-35 тис. рр. до н.е., людина набула фізичних рис *кроманьйонця*, відбувся перехід від стада до *праобщини*. Основними видами діяльності, які забезпечували людині існування було загінне колективне полювання на великих звірів, збиральництво та рибальство. Кам'яні знаряддя праці (відщепи, нуклеуси, рубила, скребла, гостроконечники) мали самий примітивний обробіток (ретуш). Людина освоїла вогонь, використовувала дерев'яний спис і палку-копалку.

Доба *пізнього палеоліту* (40-35 тис. рр. до н.е. – XI тис. до н.е.) визначають як період раннього первісного суспільства. Обробіток каменю вдосконалився, з'явилися ножеподібні пластини, конусоподібні нуклеуси, виконані технікою віджимної ретуші. Поширення набули знаряддя із вкладишами. Вдосконалився обробіток кісток: з'явилися гарпуни, риболовні гачки тощо. Ефективному полюванню та рибалці сприяли списометалки, сітки, вдосконалені наконечники списів. Коріння та горіхи розтирали на зернотерках. Завершився антропогенез, постала родова община. Для цього періоду характерним був нетривкий парногруповий шлюб, який ще називають *дислокальним*, оскільки чоловік та жінка проживали у своїх общинах і не мали спільного господарства.

Доба *мезоліту* (XII – IX тис. до н.е.) хронологічно припадає на післяльодовиковий період, коли суттєво змінився не тільки клімат планети, але її флора і фауна. Набуло поширення полювання на нестадних тварин і птахів за допомогою луку і стріл. З'явилися мікроліти – дрібні загострені пластинки, що використовувалися у господарстві як вкладиші до комбінованих знарядь праці; макроліти – кам'яні знаряддя великого розміру для обробітку дерева (великі сокири). Вдосконалення зазнала також ловля риби: винайдено вудки, плетені сіті. Для полювання і рибальства людина почала використовувати плоти й човни. Було приручено собаку. Спосіб життя людей поступово набув *осілої* форми.

Таким чином, в добу палеоліту та мезоліту домінувала *привласнювальна господарська діяльність*. Вона ґрунтується на спільному користуванні природними ресурсами на певній території і має натуральний характер. Ефективність такої діяльності забезпечувалася тільки спільними зусиллями, а тому первісне суспіль-

ство було *егалітарним* і передбачало цілковите панування *колективної власності*.

У пізньому мезоліті, з появою луку і стріл та зміною методів полювання, у мисливстві з'являється значна *індивідуалізація праці*. Особиста майстерність мисливця стає ключовою для успішного полювання. Криза мисливства, як основного джерела постачання їжі, стимулювала пошук інших джерел харчування – активізувалося рибальство та збиральництво. Первісне плем'я все частіше розпадалося у пошуках їжі на дрібні групи, що суттєво підривало основи колективізму. Характерний для палеоліту рівний доступ до продуктів харчування поступово змінюється розподілом здобичі між мисливцями.

Індивідуалізація праці та індивідуальне привласнення заклало мінімальні економічні підвалини не тільки для виокремлення індивіда, але й для *переходу від дислокального парно-групового до локалізованого парного шлюбу*. Зростання господарського значення парної сім'ї в межах общини заклало підвалини для генеалогії роду, тому таку общину ще називають *ранньородовою*. З цього часу з'являється протиріччя між родом, який уособлює колективістські засади суспільності, та сім'єю, яка втілює її індивідуалізм. До періоду пізнього мезоліту також належить формування *протоплемен* – певних спільнот, які об'єднують споріднені і дружні між собою общини.

В добу *неоліту* (VIII – III тис. до н.е.) відбувся *перехід від привласнювального до відтворювального господарства*, який отримав назву «*неолітичної революції*». Вона суттєво прискорила історичний процес через кардинальні зрушення у всіх сферах життєдіяльності людини. Неолітична революція є проміжною ланкою в концепції трьох революцій англійського археолога Г. Чайльда між *революцією знарядь* (засоби праці як потужний чинник антропогенезу) та *міською революцією* (поява міст як втілення перших цивілізацій).

Відтворювальне господарство (господарство виробничого типу) відрізняється від привласнювального за такими ознаками:

- 1) у відтворювальному господарстві відбувається селекція найпродуктивніших рослин та тварин;
- 2) відтворювальне господарство більшою мірою, ніж привласнювальне, застраховує від ризиків, що пов'язані з природними катаклізмами;

3) відтворювальне господарство вимагає значно більше зусиль на підтримання та відновлення природного ресурсу – основного джерела харчування⁵.

Сьогодні вчені виокремлюють п'ять основних осередків виникнення відтворювального господарства:

- Сахаро-Суданський;
- Гвінейсько-Камерунський у Африці;
- Передньоазійський;
- Південно-східноазійський;
- Східноазійський

Поява відтворювального господарства це передусім винайдення та поширення землеробства, а також скотарства. Землеробство та скотарство поставило під контроль людини забезпечення її потреб у харчуванні, що стало підґрунтям суспільного розвитку. Природний чинник залишився важливим, проте перестав бути вирішальним обмежуючим фактором для зростання ефективності господарської діяльності, як це було за часів привласнювального господарства.

Передумовами неолітичної революції є:

1) нагромаджений людиною досвід у пізнанні властивостей рослин (збиральництво) та одомашненні тварин (мисливство);

2) осілість, яка створює умови для землеробської діяльності та догляду за тваринами;

3) наявність флори та фауни, які є достатніми для відтворювального господарства у певних природно-кліматичних умовах.

Поява землеробства та скотарства суттєво видозмінює відносини власності з приводу землі, худоби, продуктів виробництва. Власність на землю стимулювала розвиток територіальних зв'язків, які стали конкурувати із зв'язками родовими. Общину періоду неоліту називають *первісносусідською*.

Таким чином, неолітична революція створила матеріальне підґрунтя для появи надлишкового продукту, а отже соціальної та майнової нерівності.

Наслідком неолітичної революції був ***перший великий суспільний поділ праці*** – виокремлення із загальної маси населення

⁵ Сусоколов А. А. Культура и обмен: Введение в экономическую антропологию. – М.: SPSSL – «Русская панорама», 2006. – С. 60-61.

землеробів і скотарів, між племенами яких набуває поширення обмін продуктами праці.

Другий суспільний поділ праці виокремлює ремесло (обробка каменю, виготовлення гончарних виробів, одягу, зброї, прикрас тощо) в окрему галузь господарської діяльності, як перший крок до майбутнього промислового виробництва. Були винайдені гончарне колесо, перші примітивні ткацькі верстати, знаряддя для обробітку шкіри.

З'являється невеликий прошарок *спеціалістів з будівництва* житлових, оборонних та релігійних споруд, виокремлюється племінна верхівка (вожді, жерці, військовики), основним видом діяльності якої є *управління*, справляння релігійних обрядів, охорона – ці процеси окремі вчені розглядають відповідно як *третій і четвертий* суспільний поділ праці.

Міська революція супроводжувалась швидким зростанням чисельності населення, збільшенням його густоти, стрімким зростанням укріплень, де розміщувалась племінна верхівка, ремісники, частина землеробів. Міста стали осередками прогресу, оскільки через них прискорився обмін знаннями та досвідом між людьми.

Неолітична доба завершується енеолітом, який інакше ще називають мідно-кам'яним віком (IV – III тис. до н.е.). *Енеоліт* – час розквіту землеробських культур, впровадження зрошувального землеробства та зародження перших цивілізацій.

2.2. Господарство та господарська діяльність давнього населення України

Судячи з археологічних знахідок, на теренах сучасної України кам'яний вік розпочався приблизно 1,5 – 1 млн. років тому назад і тривав приблизно до III тис. до н.е. Археологи вважають, що заселення території нашої держави поширювалося з півдня Західної Європи через Балкани. На території України сліди архантропа – людини доби раннього палеоліту, були знайдені на Закарпатті (пам'ятка Королеве) та Наддністрянщині (с. Лука Врублевецька). Архантропи мешкали також в Криму, Приазов'ї та на території сучасної Житомирщини.

Важливу ланку у процесі антропогенезу обіймають палеоантропи, слідів перебування яких в Україні значно більше. Вони з'явилися на нашій території за часів заledenіння у Закарпатті й Прикарпатті, Наддніпрянщині та гірському Криму, а з відходом льодовика поступово заселили північ території сучасної України. Однією з груп палеоантропів були неандертальці, основним заняттям яких було мисливство. Полювали вони переважно великими групами (колективно) на мамонта (на Наддністрянщині), печерного ведмедя (на Північно-Західному Причорномор'ї). У Криму, де фауна була більш різноманітною, полювали й на дрібніших тварин: антилопу, віслюка, коня. Збиральництво було поширеним, але не відігравало визначальної ролі. Археологічні знахідки найдавнішого житла на території України, зробленого з кісток мамонта, є результатом господарювання саме палеоантропів. Сурові умови життя та пошуки їжі спонукали їх до постійної міграції. Мисливська община контролювала великі обсяги території, а розміщення її поселень поступово тяжіло до пасовищ та шляхів міграції тварин. Завдяки ефективності полювання (ловчі ями, засідки) з'явилась можливість осілого способу життя. Продукти мисливської діяльності (шкури, кістки) використовувалися для виготовлення одягу та житла. Поява за часів пізнього палеоліту кістяної голки вдосконалила одяг мисливців.

Дослідники вказують на певні регіональні відмінності у житті населення давньої України. Зокрема, палеоантропи, які мешкали у прильодовиковій смузі і полювали переважно на мамонта, вели більш осілий спосіб життя. Натомість населення південної смуги України, полюючи колективно на бізонів, було більш мобільним, що не сприяло осілості, а разом з нею й можливості створення матеріального багатства.

Доба мезоліту для України хронологічно припадає на період IX–VI тис. до н.е. В цей період в межах України формуються типи господарської діяльності: північна лісова, південна степова та гірського Криму.

Танення льодовика суттєво змінило клімат, а з ним флору і фауну. На території сучасного Полісся з'являються стада оленів, міграція яких мала неабиякий вплив на спосіб життя мисливців. Полювання здійснювалося восени, коли олені переходили на південь і їх м'ясо було максимально жирним. Вдалі результати полювання забезпечували общину їжею аж до настання першого

весняного потепління. Поступово післяльодовикове потепління поширюється все північніше: олені мігрують на північний-схід, а разом з ними і люди, що на них полювали. Натомість з'являються нові нестадні тварини, які починають заселяти ліси, що поширюються на місця, де раніше панували тундра та лісотундра. Виникає потреба у індивідуальному виді полювання, який поступово витісняє його колективні форми. Цей процес прискорився із винаходом луку і стріл. Отже, у північній лісовій смузі панувало мисливство. Природні ресурси Наддніпрянщини сприяли виникненню поселень з стаціонарним житлом та могильників. У південних регіонах мисливство доповнювалося збиральництвом та рибальством.

Європа не належала до первинних осередків поширення відтворювального господарства. На територію України відтворювальне господарство поширилося з Передньої Азії. Паростки відтворювальних форм господарства починають зароджуватися на півдні України в добу неоліту десь на тисячу років пізніше, ніж у Передній Азії. Натомість на півночі тривалий час превалюють привласнювальні форми господарювання.

Поширенню відтворювальної економіки на теренах України сприяв нагромаджений досвід приручення тварин та спостереження за рослинами. Пращурами свійських тварин, які тут мешкали, були тури, кабани та коні. На нашій території виникли **два вторинних осередки відтворювального господарства**, які поступово трансформувалися у дві господарсько-культурні системи: *лісостепову* та *степову*. Спосіб життя, соціальна організація населення лісостепу були пов'язані з європейськими культурами, передусім з балканськими; натомість населення степу було зорієнтоване на світ євразійських народів.

Приблизно в середині VI тис. до н.е. через контакти землеробського населення Балканського півострова з мисливсько-рибальським населенням у межиріччі Дністра та Бугу впроваджується відтворювальне господарство, що зафіксовано матеріалами бузько-дністровської археологічної культури. Археологи вважають, що згадана культура була сформована на основі місцевої гребінцевої культури, що почала формуватися ще в добу мезоліту. Своєрідність бузько-дністровської археологічної культури визначалася домінуванням у землеробстві піввчастої пшениці і проса та великої рогатої худоби у скотарстві. Зерно засівалося у

вологий мул на невеликих ділянках у заплавах. Поруч розмішувалися тимчасові поселення, які перші землероби залишали відразу після збору врожаю. Було винайдено керамічний посуд.

Сурсько-дніпровська археологічна культура (поч. V – сер. IV тис. до н.е.) обіймала припорогову частину Дніпра та Північного Приазов'я і була сформована на основі місцевої кукрекської мезолітичної культури. На думку археологів, другий вторинний осередок виникнення відтворювального господарства на території України зазнав відчутного впливу зв'язків з Кавказом. Природні умови степової зони обумовили поширення скотарства, яке стало тут відігравати провідну роль.

Отже, відтворювальне господарство доби неоліту на теренах України проявилось у Бузько-Дністровському регіоні у вигляді землеробства, а у степовій смузі – у вигляді скотарства.

На початку V тис. до н.е. активні міграції населення доби неоліту в Південно-Західній та Центральній Європі поширили на територію України нові осередки відтворювального господарства – культуру Старчево-Кереш-Криш (Закарпаття), яка в середині V тис. до н.е. була доповнена культурою мальованої кераміки (чорною фарбою). Натомість на Волинь та Поділля прийшли носії землеробської культури лінійно-стрічкової кераміки, яка проте за п'ятсот років так суттєво і не вплинула на місцеве бузько-дністровське населення.

На півночі України та в Криму продовжували панувати привласнювальні форми господарської діяльності.

Серед землеробських культур у давній історії України найяскравіший слід по собі залишила трипільська культура.

2. 3. Передумови становлення господарської сфери суспільств перших цивілізацій

Відтворювальна економіка через *регулярний характер отримання додаткового продукту* заклала підґрунтя зародження цивілізацій. Яким чином це відбувалося? Землеробство дало змогу інтенсифікувати виробничу діяльність, скоротивши площі освоєваних територій. Наявність регулярного додаткового продукту стимулювало зростання кількості населення, а його значна концентрація на невеликих територіях висувала на перший план питання організації суспільного життя.

Перехідною ланкою між первісним та станово-класовим суспільством було *вождівство*, витоки якого лежать у солідарності первісної общини. Рівномірний розподіл продуктів у середовищі рівноправних виробників має назву *реципрокція*. Члени общини, які мали змогу через кращу майстерність та вправність, наприклад, у полюванні, вносити до «спільної скарбниці» більше, ніж інші, користувалися повагою в общині. Землеробство та скотарство індивідуалізували працю, а отже, виникли сприятливі умови для боротьби за лідерство через дарування частини новоствореного додаткового продукту. Обмін послугами та дарунками в общині та за її межами характеризує так звану *престижну економіку*, де додатковий продукт використовувався для підняття власного соціального статусу.

Престижна економіка передбачала престижні товари, до яких, через можливість тривалого зберігання, передусім належало зерно, худоба, згодом продукція ремісництва. Звісно вони зберігалися або були під наглядом найавторитетнішого члена общини – вождя. Соціальний статус вождя передбачав можливість розпоряджатися вже не тільки власним, але й общинним додатковим продуктом. Поступово організаційні та перерозподільні функції вождя витісняють його від безпосередньої участі у виробничому процесі.

Цементуючим принципом організації суспільства було встановлення *ієрархічної структури генеалогічної спорідненості*, яке відбувалося паралельно з поширенням відтворювального господарства та боротьбою за лідерство. Розрізняли головну та бічні гілки спорідненості – *лінджі*. Споріднені лінджі, які належали до головної лінії, називалися *канонічним кланом*. Встановлення канонічного клану сформувало ієрархію лідерів, соціальний статус яких розглядався у площині спорідненості їх лінджів з панівним кланом. Поступово належність до панівного клану відсунула на другий план особисті якості індивіда у боротьбі за владні повноваження.

Отримана частка додаткового продукту стала залежати від місця індивіда у клановій ієрархічній структурі; додатковий продукт став розподілятися по вертикалі, тобто реципрокція змінюється *редистрибуцією*. Редистрибутивні функції були покладені на вождя, що заклало підґрунтя майнового і соціального розша-

рування суспільства. Прив'язка майнового становища до управлінських структур породила *феномен влади-власності*.

Ієрархічна кланова структура та редистрибуція створили основи для розширеного виробництва додаткового продукту, а отже і для генезису протодержав.

В добу енеоліту землеробство поширюється в долини великих річок: Тігру і Євфрату у Передній Азії та Нілу у Північній Африці. Приблизно одночасно на рубежі IV – III тис. до н.е. на основі кам'яної та мідної індустрії тут постають найдавніші у світі **Шумерська** та **Єгипетська** цивілізації. Дещо пізніше – у вік бронзи у долині р. Інд виникає **Харапська**, а у долині р. Хуанхе – **Давньокитайська** цивілізації.

Цивілізацію характеризує державна система управління суспільством, соціальне розшарування (*стратифікація*) та відповідна до релігійних і звичаєвих уподобань населення господарська діяльність.

Цивілізаціям притаманні певні риси, що вирізняють їх від первісного суспільства:

- 1) виникнення міст, які уособлюють новий поділ праці (поява ремісників, купців, воїнів, жерців) та нову систему розподілу продуктів через ринки;
- 2) виникнення писемності;
- 3) кодифікація у законах норм звичаєвого права;
- 4) монументальність архітектурних споруд.

Завдання для самостійної роботи

1. Здійсніть порівняльний аналіз привласнювального і виробничо-відтворювального господарства.
2. Розкрийте первісні форми кооперації і спеціалізації.
3. Що таке синполітичні первісні суспільства?
4. Порівняйте форми ведення господарства у месопотамському, єгипетському та крито-мікенському суспільствах. Що у них спільне, а що відмінне?
5. Змістовно охарактеризуйте відмінності між цивілізаціями та первісним суспільством.

Теми рефератів:

1. Вождівство як перехідна ланка від первісного суспільства до цивілізації.
2. Суспільство трипільської культури та особливості її господарської сфери.
3. Фактори становлення ранніх цивілізацій.
4. Суспільні умови становлення ранніх цивілізацій.
5. Закони царя Хаммурапі та Хетські закони.
6. Економічна думка Стародавнього Єгипту.

Тестові завдання:

1.	Перехід від привласнювального до виробничо-вдтворювального господарства відбувся в добу:	А. неоліту;
Б. палеоліту;
В. бронзи;
Г. мезоліту;
Д. заліза.
2.	Общину, що заснована на кровноспоріднених зв'язках, називають:	А. протообщиною;
Б. сусідською;
В. родовою;
Г. пізньопервісною;
Д. племенем.
3.	Общину, що заснована на територіальних або сусідських зв'язках, називають:	А. ранньопервісною;
Б. пізньопервісною;
В. протообщиною;
Г. родовою;
Д. правильна відповідь відсутня.
4.	Індивідуалізація праці у мисливстві відбулася у добу:	А. раннього палеоліту;
Б. пізнього палеоліту;
В. неоліту;
Г. мезоліту;
Д. бронзи.
5.	Наслідком неолітичної революції був «перший великий суспільний поділ праці», який виокремив із загальної маси населення:	А. землеробів і скотарів;
Б. ремісників;
В. будівельників;
Г. управлінців;
Д. усі відповіді правильні.

6. Пам'яткою економічної думки Месопотамії є:

- А. «Повчання гераклеопольського царя...»;
- Б. «Повчання Ахтоя, сина Дауфа, своєму синові Піюпі»;
- В. «Проречення Іпусера»;
- Г. «Артхашастра»;
- Д. Закони царя Хаммурапі.

Література

Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. за ред. проф. С. В. Степаненка. – К.: КНЕУ, 2010. – С. 70-103.

Родіонова Лариса. Економічна історія. Навч. пос. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – С. 18-32.

Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 1 / за ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр.. – К.: Знання, 2005 – С. 33-61.

Алексеев В. П. История первобытного общества. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2004. – 351 с.

Бунятян К. П. Давнє населення України: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1999. – 228 с.

Дейвіс Норман Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: Основи, 2001. – 1463 с.

Зибер Н. И. Избранные экономические произведения: В 2-х томах – М.: Соцэкгиз, 1959. – т. 2. – 694 с.

Злупко С. М. Економічна історія України: Навч. пос. – К.: Знання, 2006. – 368 с.

Кузык Б. Н., Яковец Ю. В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее: В 2 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец; Авт. Вступ. Ст. А. Д. Некипелов. – Т. I: Теория и история цивилизаций – М.: Институт экономических стратегий, 2006. – 768 с.

Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б. Д. Лановика. 8-е вид., перероб. і доп. – К.: Вікар, 2006. – С. 10-33.

Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1996. – 360 с.

Уайт Л. Избранное: Эволюция культуры: Пер. с англ. – М.: РОСПЭН, 2004. – 1064 с.

Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер.с нем. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

Тема 3.

ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК СХІДНОЇ ТА ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (VIII ст. до н. е. – V ст. н. е.)

3.1. Осьовий час та формування світових цивілізацій

Поняття «*осьового часу*» запровадив до наукового обігу **Карл Ясперс** (1883–1969) у праці «*Витоки історії та її мета*» (1948).

Вісь світової історії, яка започаткувала формування двох сучасних цивілізацій припадає на проміжок десь між 800 та 200 рр. до н. е., оскільки в цей період відбувається «найрізкіший поворот в історії. З'являється людина такого типу, що зберігається донині»⁶.

⁶. У цей час на Сході і Заході зароджується філософія, виникають нові релігії і пророки. «У цю епоху було розроблено основні категорії, якими ми мислимо нині, закладено основи світових релігій. По усім напрямкам відбувся перехід до універсальності»⁷. Людина почала осмислено сприймати світ, усвідомлювати себе особистістю.

У цей час суттєво трансформується соціальна структура суспільства. Державна *влада-власність* і розподіл доповнюються індивідуальною власністю (рухоме майно), яка поступово відокремлюється від влади. Поширення ремесла і торгівлі сприяє розвитку товарообміну. Система розподілу (*редистрибуція*) перетворюється у податковий апарат. Зростає соціальне і майнове розшарування. Звуження економічних функцій держави вплинуло на розвиток індивідуальних форм власності та зробило різноманітним економічне, суспільно-політичне і культурне життя. Виникають теорії, які прагнуть вдосконалити існуючий суспільний устрій.

Отже, «осьовий час» у соціально-економічному плані пов'язаний із появою недержавних владних структур, а у суспільному з визнанням самоцінності людини.

На думку К. Ясперса, місце народів в історичному процесі залежить від їх причетності до прориву осьового часу. Провідна роль належить *осьовим народам*, які здійснили суттєвий прорив

⁶ Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – М. : Политиздат, 1991. – С. 32.

⁷ Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – М. : Политиздат, 1991. – С. 33.

у своєму розвитку і заклали основу духовної сутності людини – *китайці, індійці, іранці, іудеї та греки*. Не для усіх народів, які розглядаються у контексті великих культур давнини, вплив осьового часу був вирішальним. Зокрема, незважаючи на всесвітньо-історичне значення *єгипетської і вавилонської* культур в організації державного і суспільного життя, архітектурі та створенні магічної релігії, вони залишилися осторонь трансформаційних процесів осьового часу. Поступово названі культури втрачають минулу велич, але послужили своєрідним будівельним матеріалом у *Месопотамії* – для перської культури, а згодом ісламу, в *Єгипті* – для римської і християнської культур, а потім, також, для ісламу. Таким чином, на підґрунті єгипетської та вавилонської культур виросла цивілізація сучасного **Західного** світу.

Натомість, на основі *Харапської та Давньокитайської* цивілізації формуються традиційні цивілізації **Східного** світу – *Індійсько-Південноазійська та Китайсько-Далекосхідна*. У VII ст. на Близькому Сході, увібравши окремі риси попередньої історії великих стародавніх культур Месопотамії та Єгипту, сформується третя східна цивілізація – *арабо-ісламська*. В Азії історичний процес відбувався в умовах непорушності, «модифікуючись у своєму явищі, поринаючи в глибини катастрофічних потрясінь», він «завжди знову постає на незмінній основі, що вічно тотожна сама собі»⁸. У цьому він відрізнявся від бурхливого калейдоскопу історичних подій на Європейському континенті, де послідовно змінювалися несхожі одна на одну культури: від давньоазійських і єгипетських до греко-римської, нарешті, германо-романської.

Таким чином, осьовий час не тільки ознаменував руйнування великих стародавніх культур, але й започаткував дві основні сучасні цивілізації — **Східну та Західну**. До осьового часу вони прийшли з уже досконало сформованими суспільними інституціями — **державою, владою, власністю**.

Відштовхуючись від «осьового часу» **Карл Ясперс** запропонував свою **схему світової історії**, яку коротко можна викласти таким чином (рис. 3.1).

В доісторичних глибинах тисячоліть в Месопотамії, Єгипті, у долині Інду і Хуанхе виникають великі стародавні культури.

⁸ Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – М. : Политиздат, 1991. – С. 77.

У великих культурах давнини та у орбіті їхнього впливу в «осьовий час», незалежно одна від одної одночасно у трьох точках первісних цивілізацій – Китаї, Індії (Сході) та Середземномор'ї (Заході) відбуваються вище згадані зміни, які завершуються створенням світових імперій та релігій. У Європі, з її поляризацією Сходу й Заходу, в Індії та Китаї формується духовна основа людства.

На Заході, у Європі, під кінець середньовіччя виникає сучасна наука, а за нею, з кінця XVIII ст. настає вік техніки; це – перше після осьового часу справді нове вдосконалення духовного й матеріального характеру. Європа вплинула на заселення Америки і на формування її духовної культури, а також у технічній і раціональній сфері на Росію, з її східно-християнськими коренями. Росія, у свою чергу, вплинула на заселення півночі Азії.

На думку К. Ясперса, у 40-і рр. XX ст. світ з Америкою і Росією, Європою, Індією і Китаєм, з Передньою Азією, Південною Америкою та іншими регіонами земної кулі, поступово з XVI ст., завдяки тривалому процесу розвитку техніки, *став єдиним для спілкування і вимагає політичного об'єднання*.

3.2. Загальна характеристика Східної цивілізації

Зростання кількості населення спричинило: 1) перехід до відтворювального виробництва; 2) перший великий поділ праці; 3) появу землеробства.

Поділ праці неминує супроводжує *стратифікація* суспільства, тобто до його поділу на соціальні прошарки (страти), шляхом об'єднання різних соціальних позицій з приблизно однаковим соціальним статусом. В соціальній стратифікації встановлюється певна соціальна дистанція між людьми (соціальними позиціями) і фіксується нерівний доступ членів суспільства до тих чи інших соціально вагомих дефіцитних ресурсів.

Стратифікація супроводжується встановленням *влади*, а потім *і держави*.

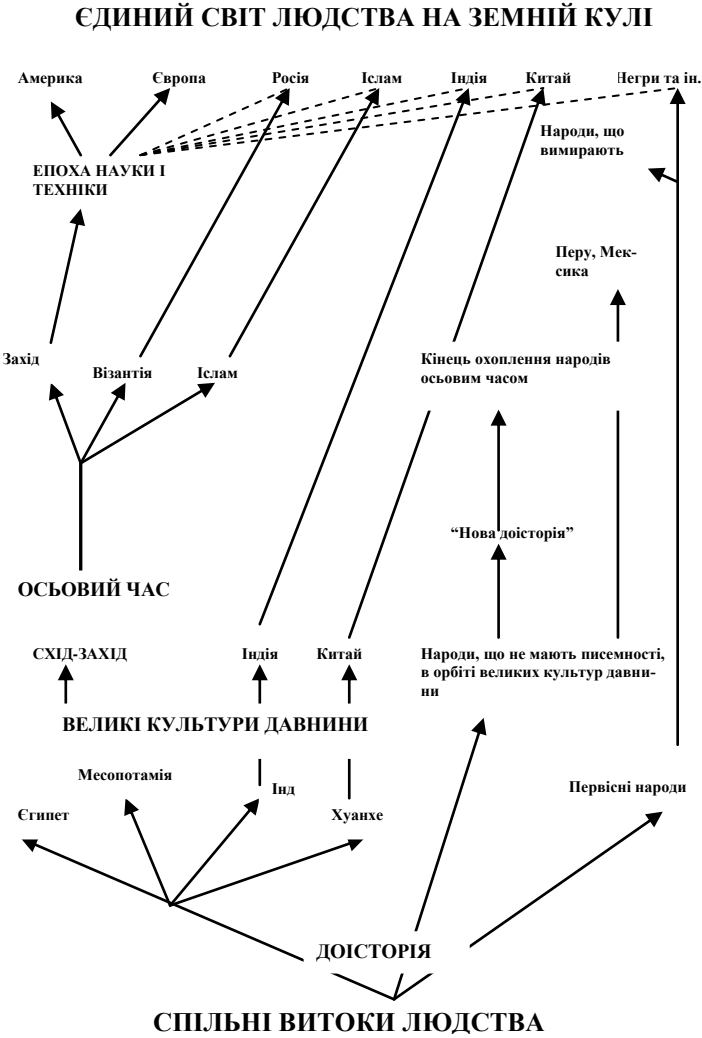

Рис. 3.1. Схема світової історії (за Карлом Ясперсом)

На Сході держава виникла значно раніше, ніж у Європі. Перехід до відтворювального виробництва насамперед відбувся у тих регіонах, які були найкраще пристосовані до сільськогосподарського виробництва. Вони були розташовані переважно в зоні субтропіків, де і виникли перші великі міські цивілізації (міста-держави). Спочатку вони відігравали роль адміністративних центрів, де люди переховувалися від зовнішньої загрози. У містах зростає прошарок людей, що займаються управлінням: жреці, воїни тощо. Зростання прошарку адміністративної верхівки сприяло виникненню виробництва предметів розкоші.

Верхівка у своїх руках зосереджує не тільки владу, а й власність на основний виробничий ресурс – землю.

Землеробство стає основною галуззю, що забезпечує існування міст-держав. За своїм характером воно було іригаційне, що вимагало високого рівня організації робочої сили. Ефективність *іригаційного землеробства* забезпечувалася *меритократією* (царі, князі, фараони). *Соціальна структура* східного суспільства була стратифікованою, а основним виробником (і найбільшим прошарком-стратою) були землероби, переважно вільні землероби-общинники.

Усі члени суспільства фактично перебували в цілковитому підпорядкуванні цареві, який мобілізував і роздавав споживчі та продуктивні блага, ресурси та привілеї. Він, будучи одночасно і верховним суддею, і верховним жерцем, не лише роздавав блага, а й міг їх відібрати. Єдиним власником основних засобів виробництва - землі й води, – була держава та її уособлення – східний деспот-цар. Усі землероби та землевласники вважалися лише користувачами землі.

Право на землеволодіння отримувалося за умови належності до владної верхівки, або за певні заслуги перед владою. Як результат – у східних деспотіях сформувалася *станово-кастова система*, тобто соціальні страти формувалися залежно від господарських або державних функцій їх членів.

Особливості економіки Сходу створили своєрідну форму фінансово-економічних взаємин між власником основних засобів виробництва (державою) та їх користувачами: всі виплати, що здійснював користувач землі, зосереджувалися у царській скарбниці. Доходи скарбниці можна визначити як *«ренту-податок»*, що одночасно втілювала у собі і ренту (плату за землею), і пода-

ток (надходження від підданих на користь держави), які вилучалися у грошовій і в натуральній формі, а також через систему відробітків.

Отже, На Сході існував **азійський спосіб виробництва**, що ґрунтувався на *патріархальному рабстві* (від слова патріарх – глава сім'ї) (табл. 3. 1), оскільки: 1) основною продуктивною силою були люди, які формально вважалися вільними, тобто раби не мали вирішального значення у створенні матеріальних благ; 2) земля перебувала у власності держави, яка набула рис «східної деспотії», оскільки між державою і землеробами-общинниками встановилося підданство, яке передбачало безперечне виконання повинностей на користь держави; 3) іригаційне землеробство було запорукою стійкості общини.

Табл. 3.1.

Історичні форми рабства⁹

Форма рабства	Сутність рабства	Час та регіон поширення
Патріархальне рабство	Характерно для періоду розпаду первіснообщинного ладу і зародження класів	У всіх регіонах
Східне рабство	Раби є власністю держави, храмів та окремих представників знаті	Шумер, Ассирія, Вавилон, Єгипет, Давня Індія, Китай
Античне рабство	Раби поділялися на два про- шарки: 1) одно храмові і державні раби; 2) домашні раби	Давня Греція, Давній Рим

⁹ Ермашкевич Г. И. Экономическая история зарубежных стран и России: Учеб.-метод. пособие для студентов вузов / Г. И. Ермашкевич. – Мн.: ТетраСистемс, 2005. – С. 38.

3. 3. Західна цивілізація та господарський розвиток античних держав

Держави на півдні Європейського континенту, на відміну від давнього Сходу, сформувалися дещо пізніше (кінець II тис. до н.е.). Відмінною особливістю західної моделі цивілізаційного розвитку були **автономні сімейні домогосподарства** у межах землеробської общини. Технологічні здобутки раннього залізного віку створили передумови для створення надлишку аграрної продукції. Тваринництво внесло індивідуальний характер в соціально-господарське життя, оскільки худоба була власністю окремих сімей. Еволюція цивілізації Західного світу відчувала на собі вплив давніх цивілізацій Сходу, пройшовши шлях від *античності* до формування основ цивілізації, яку ми звикли сьогодні називати *західноєвропейською*.

Основою господарства Заходу на відміну від Сходу стала *індивідуальна власність* на основні засоби виробництва — передусім землю. Суспільна та індивідуальна власність — були чітко відокремлені і забезпечені відповідними законодавчими актами: *влада* була відокремлена від *власності*. Широкого поширення набуло використання праці *рабів*, особливо у період античності. Домінувало натуральне господарство, що суттєво обмежувало господарські зв'язки між регіонами, зосереджуючи їх у патріархальному домашньому («ойкосному» — від гр. «ойкос» — дім) господарстві.

У VIII-VII ст. до н. е. у Давній Греції виникає **поліс** (місто-держава) — тип суспільного і державного устрою, що ґрунтувався на економічному й політичному суверенітеті громади *вільних власників і виробників*. Виникнення полісу було справжнім відкриттям у суспільно-культурному житті давніх греків, усі інтелектуальні і соціальні переваги якого суттєвим чином вплинули на світовий історичний процес. Поліс, на думку багатьох сучасних дослідників, є генотипом **європейської цивілізації**, оскільки саме він був тим цивілізаційним моментом, який протягом століть забезпечував спадковість розвитку західного суспільства¹⁰.

Розрізняють два типи полісів: аграрний та торгово-ремісничий. *Аграрний поліс*, що був поширений у Спарті та містах Фессалії, ха-

¹⁰ Драгунский Д. В., Цымбурский В. Л. Генотип европейской цивилизации // Политические исследования. — 1991. — №1; Зубов А. Б. Христианство и «дух феодализма» // Народы Азии и Африки. — 1989. — №1.

рактеризувався повним домінуванням сільського господарства і був побудований на єдності принципів державної і приватної власності. Розвиток ремесла, торгівлі, а отже і товарно-грошових відносин, у ньому був обмеженим. Високою була частка залежних працівників. Політичний устрій полісу ґрунтувався на *олігархічних* засадах. *Торгово-ремісничий поліс* був поширений у Афінах, Корінфі, Мілеті, Сиракузах. Він характеризувався пануванням ремесел і торгівлі, а отже поширенням товарно-грошових відносин. У ньому широко використовувалася у виробництві праця рабів. Політичний устрій торгово-ремісничого полісу був *демократичним*.

Багатство, разом із воєнними здобутками та релігійними впливами, у давньогрецькому суспільстві стає для аристократії ознакою панівного становища. Аристократи розглядали збільшення прибутковості земель як потужний чинник для перемоги у конкуренції між собою. У землеробстві виникає новий тип *землевласника*, який прагне розширити асортимент сільськогосподарських культур, зберігає «резерв» землі для нової оранки. Концентрація земельної власності в руках небагатьох осіб сприяла появі великої кількості безземельних і малоземельних селян у містах. У цей період *ремісництво* виокремлюється від землеробства та набуває суспільної ваги. Зазначені зміни сприяють *торгівлі*, зростанню *міст*, а в поєднанні з аграрною проблемою – розмаху у VII–VI ст. до н. е. давньогрецької *колонізації*. Вона поширилася також на землі Північного Причорномор'я, пом'якшивши проблеми відносного перенаселення полісу.

На період VII–VI ст. до н. е. припадає також формування грецької античної філософії, що є однією з перших історичних спроб *раціонального осмислення* навколишнього світу. Стосунки «раціонального типу» поступово витісняють відносини, що побудовані на родових привілеях. Моральна і політична думка скеровувалася на регламентування різних сторін життя, враховуючи різноманітні види *обміну благами та послугами*. Давні греки прагнули встановити *міру* таким чином, щоб узгодити сили, які нерівні за своєю природою, забезпечуючи справедливу перевагу однієї над іншими. Показово, що навіть дві основні ворогуючі політичні сили: аристократи і демократи, проголошували *справедливість і рівність* основною метою.

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте поняття осьового часу та його значення як вихідної точки для формування суспільств сучасних цивілізацій.
2. Проведіть порівняльний аналіз економічної структури Давньої Греції та Давнього Риму.
3. Порівняйте розвиток господарства у Давній Греції і у містах Північного Причорномор'я.
4. Розкрийте значення полісу для становлення Європейської цивілізації.
5. Охарактеризуйте господарство кіммерійців та скіфів.

Теми рефератів:

1. Основні періоди розвитку господарства Давньої Греції
2. Особливості основних етапів соціально-економічного розвитку Давнього Риму.
3. Еволюція колонатної системи Стародавнього Риму.
4. Суспільно-економічні погляди Анахарсія Скіфського.
5. Господарський розвиток античних міст-держав Північного Причорномор'я.

Тестові завдання:

1.	Які заняття громадяни Давньої Греції вважали недостойними?	А. ремесло і торгівля;
Б. землеробство і торгівля;
В. ремесло і землеробство;
Г. скотарство і землеробство;
Д. правильна відповідь відсутня.
2.	Поняття «справедливої ціни» сформулював:	А. Солон, під час проведення своїх реформ;
Б. Аристотель;
В. Платон;
Г. брати Гракхи;
Д. правильна відповідь відсутня.

3. Що таке «поліси»?
- А. правителі у Месопотамії;
 - Б. родова верхівка у Давній Греції;
 - В. міста-держави Давньої Греції;
 - Г. ремісничі майстерні у Давньому Римі
 - Д. система поділу праці у Давньому Римі
4. «Ергастерії» – це:
- А. прошарок населення у Давній Греції, який не мав землі;
 - Б. воїни у Давньому Римі;
 - В. форми господарських одиниць у Давньому Єгипті;
 - Г. великі ремісничі майстерні у Давній Греції.
 - Д. управителі у Месопотамії
5. Іригаційне землеробство було господарською основою:
- А. східних цивілізацій;
 - Б. розвитку античних держав;
 - В. західної цивілізації;
 - Г. крито-мікенської цивілізації;
 - Д. усі відповіді правильні.
6. Що таке «клери»?
- А. великі ремісничі майстерні;
 - Б. ділянки землі у Спарті на яких працювали ілоти;
 - В. звільнені від податків у Давньому Римі;
 - Г. торгівельні судна.
 - Д. система зрошення у Давньому Єгипті

Література

Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. за ред. проф. С. В. Степаненка. – К.: КНЕУ, 2010. – С.104–136.

Родіонова Лариса. Економічна історія. Навч. пос. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – С. 27-49.

Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 1 / за ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр. – К.: Знання, 2005 – С. 47-88.

Дейвіс Норман Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: Основи, 2001. – 1463 с.

История Европы. Т.1. Древняя Европа. – М.: Наука, 1988. – 704 с.

Злупко С. М. Економічна історія України: Навч. пос. – К.: Знання, 2006. – 368 с.

Кузык Б. Н., Яковец Ю. В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее: В 2 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец; Авт. Вступ. Ст. А. Д. Некипелов. – Т. I: Теория и история цивилизаций – М.: Институт экономических стратегий, 2006. – 768 с.

Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б. Д. Лановика. 8-е вид., перероб. і доп. – К.: Вікар, 2006. – С. 10-33.

Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1996. – 360 с.

Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер.с нем. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

Тема 4.

ФЕОДАЛЬНА СИСТЕМА ГОСПОДАРСТВА У ПЛОЩИНІ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (V – XV ст.)

4.1. Загальна характеристика середньовічних цивілізацій.

Термін «середні віки» запровадили до наукового обігу італійські вчені епохи Відродження, які ним спочатку окреслювали тисячолітній період від падіння Римської імперії до Великих географічних відкриттів (кінець V–XV ст.). Історики у XVII ст. його все частіше пов'язують із феодалізмом, на противагу Античності, з якою починає асоціюватися рабовласництво. Відповідно хронологічні межі Середньовіччя розширюються до XVII ст. В Середньовіччі на перехресті торгівельних шляхів виникають міста, формуються кордони та мови основних європейських держав. Вища, у порівнянні з античністю, продуктивність праці у цей період прискорила господарський розвиток Західної Європи.

Середньовіччю притаманна малорухома система цінностей, яка базується на релігійних заповідях та ученнях. Середньовічна людина заглиблена у власні переживання, у свій внутрішній світ. У цей період формується *Східна* (арабо-мусульманська) та *Західна* (християнська) цивілізації.

Термін «феодалізм» латинського походження: *feodum* – маєток. У Західній Європі під ним розуміли земельне володіння, яке васал отримував у спадкове користування від свого сюзерена з необхідністю виконання феодальних обов'язків.

У Західній Європі феодалізм формувався за двома основними «сценаріями»: 1) *романський* – на основі синтезу залишків господарських відносин античного суспільства пізньої доби з дофеодальними господарськими відносинами варварських суспільств (переважно на території, що входила до складу Римської імперії: Візантія, Галлія, Іспанія, Італія); 2) *общинногенний* – безпосередньо із господарських відносин общинного ладу варварських племен без впливу, або під незначним впливом, античного рабовласництва (Англія, Скандинавія, Німеччина, слов'янські держави).

Східний феодалізм склався на основі «азійського способу виробництва», а тому успадкував усі його характерні риси: панування державного землеволодіння і централізації, особливі фор-

ми організації феодалів та селянської общини; домінування продуктової ренти тощо.

В історії Середньовіччя виокремлюють три етапи (табл. 4. 1).

Табл. 4.1.

Етапи історії Середньовіччя в Європі

Хронологічні межі	Характерні риси
I. Раннє середньовіччя (V–XI ст.)	<ol style="list-style-type: none"> 1) земля концентрується у вищих верств суспільства; 2) формується прошарок залежного селянства; 3) встановлюються васально-ленні відносини; 4) низький рівень розвитку продуктивних сил; 5) панування натурального господарства; 6) низький рівень суспільного поділу праці
II. Зріле середньовіччя (XI–XV ст.)	<ol style="list-style-type: none"> 1) панування доменної системи господарювання; 2) оформлення феодалної ієрархії; 3) значне поширення ремесла і торгівлі; 4) зростання кількості міст, встановлення у них самоуправління (Магдебургське право); 5) утворення цехів і гільдій ремісників і купців; 6) формування великих централізованих держав
III. Пізнє середньовіччя (XVI–XVII ст.)	<ol style="list-style-type: none"> 1) розклад феодалного суспільства та генеза ринкової економіки; 2) первісне нагромадження капіталу; 3) створення передумов промислового перевороту; 4) початок формування колоніальної системи

Арабо-мусульманська (ісламська) цивілізація виникла у VII ст. на Аравійському півострові одночасно із зародженням ісламу. Слово «іслам» означає повну покору, повну віддачу себе Богу. Засновник ісламу пророк Мухаммед – мешканець Мекки, нащадок шанованого, але бідного роду хашим. З молодих літ основним заняттям у нього була торгівля, – заняття, яке було пов'язане з повсякденною небезпекою. Торговці повинні були мати риси воїна, бути сміливими і мужніми, щоб чинити опір несподіваним нападам на торговельних шляхах. У своїх торговельних мандрах він зіштовхувався з іудеями та християнами – носіями віри в єдиного бога. Єдиний Бог згуртовував людей, – це не міг не помітити Мухаммед.

Мухаммед об'єднав арабів, створивши релігійне вчення і поставивши перед ними мету – зібрати усіх невірних під його знамена. На базі ісламу виникла могутня держава – Арабський Халіфат, яка у VII–X ст. охоплювала великі території від Піренейського півострова до Південно-Східної Азії. У всій Північній Африці, а також частково у Передній, Південній та Південно-Східній Азії утвердилася не тільки мусульманська релігія, але й значною мірою арабська мова і культура. Іслам сформував специфічну форму взаємин між окремою особою і земною владою та Богом. Людина і Держава мають служити Всевишньому. Визнаючи вищість Бога, людина повинна визнавати і вищість влади, служити і користися їй.

Іслам був торговою цивілізацією. Активна торгівля у Середземномор'ї та Індійському океані стимулювала розвиток ремесла та сільського господарства. Земля вважалась власністю Аллаха, а її розпорядниками на Землі є намісники – еміри. Найбільшого поширення набуло общинне землекористування на державних землях.

Селяни платили ренту-податок – *харадж*, або *ушир*; власники невеликих особистих ділянок, які мали право на їх відчуження, сплачували *мульк*. Землі правлячого дому (*савафи*) та землі релігійних установ (*вакфи*) податок не платили. За службу військові та чиновники могли отримати землю в тимчасове користування – *ікту* з правом стягнення з неї ренти-податку.

Для арабо-мусульманського світу характерним був високий рівень урбанізації. Арабська медицина, астрономія, алгебра, фі-

лософія, поза сумнівом були вищими за європейську культуру тогочасної доби.

Західна *європейська християнська* цивілізація формується на території колишньої Римської імперії, яка розкололася на Східну (Візантійську) та Західну (Римську), що суттєво вплинуло на специфіку цивілізаційних процесів у Європі. У 476 році Західна Римська імперія припинила своє існування під натиском «варварів».

Культурною базою формування європейської цивілізації була античність, її культура, господарські та політичні інститути. Християнство не мало єдиного організаційного центру: на територіях Римської імперії існували ціла низка християнських церков. Основна боротьба велася між головою Західної Римської церкви – папою Римським та головою візантійської церкви – Патріархом Константинопольським, яка завершилась у 1054 р. розколом християнства на католицизм і православ'я. У XV ст. Візантійська імперія як самостійна держава припинила існування, заклавши основи *східно-християнської цивілізації*, в тому числі, і на українських землях. Становлення *західно-християнської цивілізації* відбувалося під значним впливом Великого переселення народів – вторгненням у межі Римської імперії германських племен, гунів та інших.

Духовною основою формування Європейської цивілізації, незважаючи на розкол, було християнство. У літературі країн Західної Європи в добу раннього середньовіччя під впливом християнства поширюються ідеї про рівність людей перед Богом, про працю як єдине джерело існування, про необхідність ділитися майном з бідними. Прагнення багатства визнається вадою, яка не до лиця справжньому християнину. В умовах занепаду культури Давнього Риму, християнство для всіх країн та народів Європи стає єдиним духовним і соціальним інститутом. Воно формує спільний світогляд і єдину шкалу морально-етичних цінностей. Католицька і православна церкви набувають рис не тільки духовних, але й впливових політичних організацій.

4.2. Загальна характеристика феодальної системи господарювання

Для раннього Середньовіччя на території Європи характерною була примітивна аграрна економіка з домінуванням натурального господарства. Ефективність землеробської праці була надзвичайно низькою через виснажливий *підсічно-вогневий характер землеробства* та низький рівень знарядь праці. Розвиток землеробства відбувався екстенсивним шляхом. Використання плуга (на півдні) та сохи (на півночі) суттєво поліпшило якість та тривалість обробітку землі.

Вирощували зернові: полба (різновид пшениці), ячмінь, просо. Врожайність низькою – сам-півтора, сам-два. Раціон харчування майже не містив м'ясо-молочні продукти. Стихійні лиха, військові сутички, епідемії підвищували смертність населення і скорочували середню тривалість життя.

Основними рисами феодалізму є:

- Панування натурального господарства і простого відтворення.
 - Низький рівень розвитку техніки та знань, ручне виробництво.
 - Домінування аграрного сектору господарства над промисловістю і торгівлею.
 - Панування феодальної власності на землю, поєднання великого землеволодіння феодалів з дрібним землекористуванням селян.
 - Особиста економічна залежність селян від феодалів та домінування позаекономічних форм примусу.
 - Корпоративний характер господарювання (ремісничі, торговельні гільдії).
 - Організаційно-господарські форми: феодальний масток і селянське господарство; реміснича майстерня і цех.
- Домінування дрібнотоварного виробництва.

Для феодалізму характерною була ієрархічна структура васалітету – «сюзерен-васал»: король розподіляє землі між верхівкою, яка зобов'язується перед ним воєнною службою; вони ж розподіляють свої землі на умовах сплати ренти (або також служби), особам, що перебувають на нижчих щаблях ієрархічної

драбини. Васал від сюзерена разом із землею, як правило, отримував також імунітет від втручання королівських посадових осіб.

Джерелом земельної власності була не тільки «винагорода» за службу, але й пряме захоплення общинних земель.

Найбільшою на теренах Західної Європи була ранньофеодальна **держава Франків**, у якій формуються соціально-економічні структури феодалізму. Франкське королівство V – X ст. дослідники вважають прикладом класичної генези феодалізму романського типу.

4. 3. **Форми феодального землеволодіння**

У V–VI ст. у Франкському королівстві родова землеробська громада трансформується у сусідську – *марку*, у якій домінували індивідуальні сімейні господарства. Вся земля знаходилася у колективній власності громади. Ранні франки не мали права вільно розпоряджатися землею. Поступово майнова та соціальна диференціація сприяє збільшенню спадкових наділів, вони перетворюються на *алод* – приватну земельну власність, яка вільно відчужувалася – продавалася, обмінювалася, заповідалася і дарувалася без дозволу громади (марки). Формування великої земельної власності у вигляді алоду відбувається через руйнування общини і поглинання селянських наділів за рахунок *комендацій* (передоручень) та королівських дарунків.

Великим землевласником у державі франків була *католицька церква*. Джерелом розширення землеволодіння були як необроблені досі землі, так і заповіти та внески земель до монастирів. Саме на церковних та монастирських землях вперше виникають умовні форми землеволодіння – *прекарії*, тобто зобов'язання за користування землею виконувати певні повинності. Розрізняли такі види прекарій: 1) *прекарій пожалуваний*, отримання селянином, що втратив свій алод, у користування землею від землевласника; 2) *прекарій повернений*, коли селянин, який потрапляє у злидні, віддає свій алод великому землевласнику та отримує його назад у вигляді вже умовного користувача; 3) *прекарій з винагородою*, коли прекаріст не тільки отримує назад свій наділ, але і додаткові землі у користування.

Щоб убезпечити себе від обезземелення, король Франкської держави **Карл Мартел** (714–751) провів військово-аграрну рефо-

рму. Суть її полягала у наданні за службу воїнам не алодів, а *бенефіцій*, тобто землю сюзерен передавав в умовну не спадкову власність, яка передбачала несення певної служби. У IX ст. васальна служба стала спадковою. Бенефіцій перетворився на *феод* (лен) – основну, найпоширенішу форму землеволодіння доби середньовіччя.

Про форми землеволодіння, проблеми общини та соціальну структуру держави Франків можна довідатись із «*Салічної правди*» (Салічного закону) – запису давнього звичаєвого права племені салічних франків. Запис було зроблено за розпорядженням короля **Хлодвіга** (481–511), а згодом доповнено й перероблено його наступниками. У ньому було відбито економічний лад франків у період розкладу родових відносин і виникнення майнової нерівності. Майнове розшарування дещо стримувалося переважанням спільної власності громади над правом володіння і користування окремих домогосподарств. «Салічна правда» свідчить про поступове виникнення індивідуально-родинної власності, перетворення володіння на власність. Франки вже розмежовували поняття рухомого та нерухомого майна. Рухоме майно можна було віддавати у заставу і передавати у спадок найближчому з родичів. Крадіжки його каралися штрафами. Раби вважалися майном пана, і тому за вбивство раба сторонньою людиною треба було сплатити господарю відповідну компенсацію. Щодо нерухомого майна, то існували численні різновиди індивідуальних прав на володіння різноманітними видами його, хоч верховенство завжди визнавалося за правом громади на всі земельні угіддя. Після занепаду Франкської держави (IX ст.) «*Салічна правда*» втратила своє практичне значення.

6.4. Феодальний маєток та форми феодальної ренти

Ставши користувачем землі, селянин за отримання продукту, необхідного для утримання власної родини, мав виконувати певні повинності – феодальну ренту (*табл. 4.2*).

Крім основної статті доходів – *феодальної ренти*, землевласник отримував доходи також від *баналітетних* (монопольних) прав на користування млинами, пресами, хлібними печами, соляними копальнями тощо; від ярмарків та ринків, що облаштовувалися на землях феодала; від користування шляхами, мостами, ка-

налами. Джерелом прибутків було і право феодала на судочинство.

Табл.4. 2.

Форми феодальної ренти

Форма ренти	Сутність ренти	Час появи
Натуральна (продуктова)	ґрунтується на перерозподілі натурального продукту (сплачувалася продуктами землеробства, тваринництва, полювання, рибальства)	домінувала в час становлення феодальних відносин
Відробіткова (панщина)	базується на перерозподілі живої праці (праця на полі феодала, перевезення вантажів, ремонтування доріг, мостів тощо)	архаїчна та найменш ефективна форма в період зрілості феодалізму та початку його занепаду
Грошова	базується на перерозподілі доходу (сплачувалася грошима)	найпрогресивніша форма, яка характерна для періоду занепаду феодальних відносин і зародження капіталізму

Обкладалася податком на користь феодала і реміснича діяльність селян – виготовлення взуття, одягу, домашнього начиння.

Повинності – результат економічної поземельної залежності селян від землевласників, які вилучали у селян надлишковий продукт їхнього господарювання.

У період із середини VIII до середини IX ст. у державі франків виокремлювалися такі категорії залежних селян, які відповідали категоріям земельних наділів – *мансів*: колони, літи, серви. *Колони* є особисто вільними, вони отримують землю і несуть за це повинності; *літи* отримують наділ у спадкове користування, але перебувають під протегуванням феодала і є зобов'язаними перед ним; *серви* – поземельно та особисто залежні від феодала,

інакше кажучи, раби. Подібна градація селянства спостерігалася і у інших державах.

Пам'ятка західноєвропейської економічної думки раннього середньовіччя «*Капітулярій про вілли*» (початок IX ст.) **Карла Великого** (768–814) (чи його сина — Людовіка Благочестивого) дає уявлення про організацію й управління вотчиною. Згідно з «Капітулярієм» вся земля вотчини була у власності її володаря (вотчинника), а більшість населення становили закріпачені селяни. У маєтку мали також жити «добрі майстри», що виробляли певну ремісничу продукцію. Господарство мало натуральний характер, король приписував продавати тільки надлишки, а купувати те, що не вироблялося у вотчині, стягувати оброки натурою і створювати продуктові запаси.

Основою сільськогосподарського виробництва був **феодальний маєток** (домен). Вже у XI–XIII ст. він був замкнутим натуральним господарством, яке задовольняло свої потреби за рахунок власних ресурсів і який був тісно пов'язаний із селянськими господарствами. Селяни були змушені обробляти землі феодала використовуючи свої знаряддя праці. Проте у XIV – XV ст. відбувається комутація повинностей: панщину і натуральну ренту витісняє грошова. Феодалний маєток по-різному називався у різних державах: у Франції – *сеньйорією*, у Англії – *манором*, у Німеччині – *грундгершафтом*.

Селяни господарювали, як правило, на відчужених всередині маєтку землях: *мансах* – у Франції, *віргатах* – у Англії, *гуфах* – у Німеччині. Розміри селянських наділів в залежності від регіону становили від 6 до 24 га. та також суттєво різнилися у межах маєтку. Земля часто складалася з 3-4 ділянок (парцел), які часто були розділені межами. Різними були також відробіткові, натуральні та грошові повинності, які суттєво залежали від волі феодала та традицій, які існували у даному маєтку.

Завдання для самостійної роботи

1. Проведіть порівняльний аналіз господарського розвитку Київської Русі і королівства Франків.

2. В чому полягали відмінності у розвитку феодалізму на землях сучасної Німеччини і Франції.

3. Розкрийте значення ремесла і торгівлі для зародження товарно-грошових відносин.
4. В чому полягало значення Магдебурзького права для утвердження європейської цивілізації на теренах України.
5. Чому Францію вважають країною класичного феодалізму?

Теми рефератів:

1. Економічна думка країн середньовічного Сходу.
2. Роль християнства в розвитку господарського життя суспільств Європи.
3. Ремесло і торгівля у господарській системі феодального суспільства.
4. Давньоруське місто: відмінні та спільні риси із середньовічними містами Західної Європи.
5. Форми землеволодіння у середньовічній Європі.
6. Організація господарства у феодальному маєтку.

Тестові завдання:

1. «Алод» – це:
 - А. зобов'язання за користування землею нести певні повинності;
 - Б. особиста земельна власність, яку можна купити, продати, закласти, подарувати, успадкувати;
 - В. передача землі в умовну неспадкову власність, що передбачала несення певної служби;
 - Г. спадкова форма умовного феодального землеволодіння;
 - Д. церковне землеволодіння.
2. Феодальний маєток у Німеччині мав назву:
 - А. марка;
 - Б. манор;
 - В. сеньйорія;
 - Г. домен;

3. Селянський наділ у франків називався:
Д. манс
А. віргата;
Б. бенефіцій;
В. гуф;
Г. манс;
4. «Бенефіцій» – це:
Д. лен.
А. особиста земельна власність, яку можна купити, продати, закласти, подарувати, успадкувати;
Б. зобов'язання за користування землею нести певні повинності;
В. спадкова форма умовного феодалного землеволодіння;
Г. передача землі в умовну неспадкову власність, що передбачала несення певної служби;
Д. правильна відповідь відсутня.
5. Феодалний маєток у Англії мав назву:
А. манор;
Б. марка;
В. домен;
Г. сеньйорія;
6. Селянський наділ у Німеччині називався:
Д. алод
А. віргата;
Б. манс;
В. прекарій;
Г. алод
Д. гуф.
7. В основу визначення «справедливої ціни» Тома Аквінського поклав:
А. витратний принцип;
Б. витратний і морально-етичний принципи одночасно;
В. морально-етичний принцип;
Г. принцип корисності;

8. «Феод» (лен) – це:
- Д. юридично-правовий принцип.
 - А. спадкова форма умовного феодалного землеволодіння;
 - Б. передача землі в умовну неспадкову власність, що передбачала несення певної служби;
 - В. особиста земельна власність, яку можна купити, продати, закласти, подарувати, успадкувати;
 - Г. зобов'язання за користування землею нести певні повинності;
 - Д. землеволодіння монастирів та церковних общин.

Література

- Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. за ред. проф. С. В. Степаненка. – К.: КНЕУ, 2010. – С.137–172.
- Родіонова Лариса. Економічна історія. Навч. пос. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – С. 50-110.
- Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 1 / за ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр.. – К.: Знання, 2005 – С. 89-112.
- Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. 2: Ігри обміну. – К.: Основи, 1997.
- Дейвіс Норман Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: Основи, 2001. – 1463 с.
- История Европы. Т. 2. Средневековая Европа. – М.: Наука, 1992. – 808 с.
- Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2004. – С.25–60.
- Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б. Д. Лановика. 8-е вид., перероб. і доп. – К.: Вікар, 2006. – С. 34-63.

Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1996. – 360 с.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер.с нем. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

Тема 5.

ГЕНЕЗИС РИНКОВОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ СИСТЕМИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ В ЄВРОПІ

(XVI – друга третина XVIII ст.)

5.1. Цивілізаційні фактори розвитку господарських систем європейських держав

Хронологічні рамки XVI – другої третини XVIII ст. окреслюють період, який найкраще назвати періодом *генези ранньої індустріальної цивілізації*. Піднесення в Європі відбувалося завдяки культурі Ренесансу, полюс якого знаходився в Італії, та активізації торгівельних зв'язків у світі, що поширювалася спочатку з Антверпена, а потім з Лондона.

Завоювання турками Константинополя змістили основні торгівельні шляхи Європи з Середземномор'я в Атлантику, чому безперечно посприяли великі географічні відкриття кінця XV ст. Провідну роль у морській торгівлі з кінця XV ст. обіймали Португалія та Іспанія, держави, що відіграли вирішальну роль у «відкритті» Америки. В XVI ст. центр світової торгівлі, а отже й економічної могутності, змістився в Антверпен, на межі XVI – XVII ст. – в Геную і Амстердам. На початку XVIII ст. центром світової торгівлі став Лондон.

Рання індустріальна цивілізація залишила помітний слід в історії людства.

1. Головним досягненням ранньої індустріальної цивілізації у *соціально-політичній сфері* можна вважати формування **абсолютистських централізованих монархій**. У країнах Західної Європи, передусім Нідерландах і Великій Британії, формуються ідеї буржуазної демократії; встановлюються абсолютистські національні держави, завдяки яким ліквідується феодална роздробленість і створюються сприятливі передумови для розвитку виробництва і торгівлі.

2. Не менш важливим було піднесення *духовного-культурного* життя в Західній Європі, що відоме історії як **епоха Відродження** (XV – середина XVII ст.). Епоху Відродження, що поставила на перший план людину, яка прагне пізнавати світ, поправу порівнюють з інтелектуальною революцією часів Античності. Без притаманного Ренесансу антропоцентризму не можливо уявити наукові відкриття в астрономії, медицині, філософії.

3. Досягнення у науці трансформували процес виробництва. Основним здобутком наукового перевороту епохи Відродження була **поява заснованої на поділі праці мануфактури**. Внаслідок вищої продуктивності праці та здешевлення промислової продукції мануфактурне виробництво поступово стало витісняти цехову середньовічну організацію ремесла.

4. У великих торговельних і промислових містах **формується ринкова інфраструктура**: банки та біржі. Економічна влада поступово переходить з рук земельної аристократії і церкви до торговельного, фінансового і промислового капіталу. Сила новонародженої буржуазії проявилася у нідерландській (1566–1609) і англійській (1642–1649) буржуазних революціях.

Основним досягненням ранньої індустріальної цивілізації у Західній Європі в економічному плані було **формування національних ринків і мануфактурного капіталізму**. Відбувся перехід від замкнутого грошового господарства міст до національних ринків та національних грошових систем.

5. Активна зовнішня торгівля та географічні відкриття сприяли широкій колоніальній експансії скерованої передусім на Американський континент. В період ранньої індустріальної епохи починає формуватися **світова колоніальна система**. Найбільші колоніальні володіння у цей період мають Португалія та Іспанія.

5.2. Географічні відкриття та первісне нагромадження капіталу

Географічні відкриття та їх економічне підґрунтя.

У 1453 р. Константинополь упав під навалом турків-османів, що ознаменувало кінець Східної римської імперії. Турки побудували велику державу – Османську імперію, яка стала безпосередньою загрозою для християнської Європи. Були перерізані торговельні шляхи із західної Європи на Схід. Такі обставини змусили європейців вести пошук морських шляхів до Індії та Китаю. До пошуку нових торговельних шляхів змушувала також гостра нестача золота і срібла у Європі як засобів обігу. Для тривалих морських експедицій потрібні були великі кошти. Утворення великих централізованих монархій створило сприятливі можливості для матеріальної підтримки таких експедицій. Тривалим подоро-

жам сприяло створення судна нової конструкції (каравели) та досягнення у навігації (компас, астролябія).

Найважливішими географічними відкриттями XV – XVII ст. вважають: 1) відкриття морського шляху з Європи до Індії через Атлантику, здійснене португальськими експедиціями Бартоломео Діаса (1486–1487 рр.) та Васко да Гами (1497–1498 рр.); 2) відкриття Америки іспанською експедицією генуезця Христофора Колумба (1492 р.); 3) відкриття Північної Америки іспанською експедицією Дж. Кабота (1497–1498); 4) навколосвітня подорож експедиції Фернандо Магелана (1519–1522 рр.).

Соціально-економічні наслідки географічних подорожей.

Першим вагомим їх наслідком була *«революція цін»* у провідних державах Європи внаслідок надходження дешевого золота. Тільки за період з 1500 по 1600 рр. запаси золота збільшились з 90 до 1000 т. Внаслідок цього у 1600 р. ціни зросли в Англії – у 4 рази, Іспанії – у 4,5 разів, Франції – у 2,5 рази. Пришвидшився грошовий обіг, що підривало основи натурального ведення господарства і руйнувало цеховий устрій ремісництва. Багатіли купці, які займалися посередницькими торгівельними операціями. Зростання цін на сільськогосподарську продукцію в умовах фіксованої феодалної ренти знизило ефективність феодалних маєтків. Землевласники були змушені піднімати орендну плату, а це прискорювало банкрутство селянських господарств. Пауперизація міста і села сприяла формуванню ринка праці.

Прискорення первісного нагромадження капіталу можна вважати основним економічним наслідком великих географічних подорожей. *Джерелами первісного нагромадження* були:

- 1) колоніальні грабунки та торгівельні війни між основними морськими державами – Іспанією, Португалією, Англією;
- 2) морський розбій та піратство;
- 3) «революція цін»;
- 4) торгівля і розвиток національного ринку;
- 5) капіталізація додаткової вартості;
- 6) протекціоністський характер економічної політики абсолютизму.

Первісне нагромадження капіталу стало підґрунтям для активізації приватнопідприємницької діяльності і технологічних зрушень в господарстві. У різних країнах первісне нагромадження капіталу відбувалося не одночасно і мало свою націона-

льну специфіку. Зокрема, в Англії воно почалося з кінця XV ст., а у класичній формі з XVII ст.; у Франції – в XVI – XVIII ст.; у Німеччині та Росії – з кінця XVII ст.

5.3. Економічна думка епохи первісного нагромадження. Меркантилізм

Меркантилізм. Починаючи з XV ст. набули поширення трактати, у яких державні чиновники різних рангів висловлювали ідеї щодо управління фінансами та господарством своїх країн. Перші праці такого роду з'явилися спочатку у Італії, але значного поширення набули у Західній Європі у XVI ст. Авторів цих праць називали меркантилістами.

Під назвою «меркантилістів» чи «школи меркантилізму» об'єднують цілу групу економістів XVII і XVIII століть, які обговорювали економічні питання переважно практичного характеру. Вони відрізнялись один від одного як підходами до обговорюваних проблем, так і пропозиціями щодо їх вирішення. Тому складно говорити про єдину «школу меркантилізму» чи «теорію меркантилізму», оскільки меркантилісти у кращому випадку переходили від обговорення практичних питань до теоретичних роздумів з приводу окремих господарських явищ, а не господарства в цілому, тому і не створили цілісної теоретичної концепції.

Меркантилізм ще не система наукових поглядів, але вже і не окремі фрагментарні узагальнення, – це спроби практичних рекомендацій, які опираються на «пісок» досить поверхового аналізу ринкових операцій. Серцевиною концепції меркантилізму є доктрина *активного торгівельного балансу*, як необхідна умова національного добробуту.

Провідні **принципи наукового світогляду меркантилістів:**

- золото і різноманітні коштовності є суттю багатства;
- регулювання зовнішньої торгівлі з метою забезпечення надходження золота і срібла в межі держави;
- підтримка промисловості шляхом імпорту дешевої сировини;
- протекціоністські тарифи на імпортовані промислові товари;
- заохочення експорту, особливо готової продукції;

- необхідність зростання населення для підтримки низького рівня заробітної плати.

Особливості раннього і пізнього меркантилізму.

Зазвичай розрізняють ранній («наївний») меркантилізм XV–XVI ст. від пізнього («розвиненого») меркантилізму XVII–XVIII ст.. Під першим розуміють сукупність заходів та відповідну до них систему поглядів, спрямованих безпосередньо на утримання у країні і залучення до неї можливо більшої кількості коштовних металів (золота і срібла). Такими є правові норми, що забороняють вивезення золота і срібла із країни або які зобов'язують іноземних купців, які експортують товари до даної держави, витратити на місці усі виручені ними від продажу гроші тощо. Представники «розвиненого» меркантилізму вимагали не заборони вивезення грошей із держави, а створення надлишку вивезених товарів із країни над ввезеними до неї, тобто ***активно-го торгівельного балансу***, що забезпечує регулярне надходження коштовних металів. Вони боролись проти застарілих заборон вивезення грошей і доводили, що вивезення грошей із країни купцем для закупівлі товарів, які будуть продані ним за кордоном з прибутком, збагачує державу.

Внесок до мистецтва наукового аналізу.

1. ***Торгівельний баланс*** (співвідношення вартості завезених і вивезених товарів і послуг). Термін вперше запровадив англієць **Е. Міссельден** у трактаті «*Коло торгівлі*» (1623). Вважав, що слід сприяти випереджальному зростанню обсягів вивезення. Термін «загальний торгівельний баланс» країни вперше запровадив **Томас Ман** (1571–1641) на противагу окремим торгівельним балансам, що регулюють стосунки між окремими державами.

2. ***Фактор внутрішнього попиту***. Настанова щодо заохочення зростання населення.

3. ***Фактор приватного інтересу і роль держави***. Меркантилісти проводили паралелі між керуванням державою і управлінням великою сім'єю. Вірили в те, що будь яку господарську проблему можна вирішити завдячуючи адміністративним заходам.

Для прикладу зупинимося на ***меркантилізмі в Англії***. Протягом майже двох століть (1651–1849), коли діяв Навігаційний акт Кромвеля, меркантилізм був в Англії офіційною політикою держави. Цей акт декларував монополію англійських купців на торгівлю з колоніями Англії, каботажне плавання повздовж її бере-

гів. Іноземці мали привозити до Англії тільки продукцію власної держави. Ще з XIV ст. в Англії поширилися ідеї щодо необхідності отримувати золото від міжнародної торгівлі, оскільки Англія не мала власних золотих і срібних шахт та шахт у своїх колоніальних володіннях. Ці ідеї втілились у системи *грошового та торговельного балансу*, які переслідували спільну мету – збільшення кількості нагромаджених в державі грошей, але пропонували для цього відмінні методи.

У творі, надрукованому вперше у Лондоні у 1581 році, під заголовком *«Три розмови про скарги, поширені в народі»* – дворянина W. S., простежується спроба відійти від етичного обговорення відповідності тих чи інших економічних явищ християнській чи іншій моралі. Натомість, автор прагнув дослідити причини економічних явищ та зробити рекомендації щодо економічної політики. Тривалий час автором памфлету вважався **Уільям Стаффорд (1554–1612)**, але існують й інші думки щодо авторства твору. Зокрема, є думка, що твір був написаний у 1549 році якимсь **Джоном Гельсом (Hales)**. На думку автора, причиною економічних негараздів є – 1) зростання цін; 2) спричинений поширенням вівчарства занепад землеробства; 3) занепад міст, містечок і сіл; релігійний розкол. Основною причиною зростання цін він вважає *зміну вартості грошей*. Фальшування монети не збагачує державу, а тільки сприяє витіканню цінніших монет за кордон. Невигідно вимагати від іноземних купців *витрачати гроші на місці*, оскільки за свої товари вони візьмуть більше місцевих. Шкідливо дозволяти *вивезення сировини*, оскільки продукти її переробки повертаються назад з більшими цінами.

Він пропонує: 1) відмовитись від фальшування грошей і карбувати повноцінну монету; 2) заборонити вивезення предметів розкоші та деяких інших товарів; 3) регламентувати торгівлю – держава повинна сприяти експортним галузям; 4) обмежити вивезення монети; 5) розширити виробництво продуктів переробки сировини, наприклад, сукна; 6) стимулювати розвиток промисловості, оскільки землеробство не може забезпечити усіх жителів. Діяти слід не шляхом заборон, а шляхом митної політики і податків.

5.4. Перша економічна школа: Фізіократи

Перша спроба систематизувати розрізнені явища і процеси господарського життя належить фізіократам – першій школі економічної думки. Школа фізіократів виникла у Франції в середині XVIII століття як своєрідна реакція на однобічно-аналітичний метод меркантилістів.

Термін *фізіократія* дослівно означає владу природи (від грецьких слів: «*physis*» – природа, «*kratos*» – влада). Послідовники нової школи називали себе *економістами*, а згаданий термін використовували переважно тільки як гасло. Вперше фізіократами їх назвав Ж.-Б. Сей тільки у 1829 році.

Засновником вчення фізіократів по праву називають лікаря Людовіка XV **Франсуа Кене** (1694 -1774), але, на думку українського вченого XIX ст. Миколи Бунге, ідея фізіократії належить не стільки Ф. Кене, скільки його часу.

Основні засади фізіократії можна подати у вигляді таких скорочених силогізмів (за Ф. Кене):

1. Природа підпорядковується певним визначеним законам, які не залежать від волі людини, а тому й народне багатство, як сукупність виробленого природою, в своєму розвитку підпорядковується також незмінним природним законам.

2. Якщо зусилля людини не можуть змінювати природних законів, то її втручання в процес створення народного багатства є шкідливим і зайвим.

3. Речі, з яких складається народне багатство народжуються дією сил притаманних землі, і тому тільки землеробство продуктивне.

4. Якщо продуктивність – це виняткова властивість землі, то лише вона й повинна оподатковуватись.

5. Якщо простота управління є необхідною умовою його успіху, то й система оподаткування повинна бути найпростішою.

6. Якщо добробут народу тісно пов'язаний із рівнем його багатства, то заходи, які перешкоджають збільшенню багатства, заважають також успіхам народу.

Найвдаліше кредо фізіократів сформулював Мірабо: «*La terre est la mere de tous les biens*» (Земля – мати усіх благ).

Центральне місце в теоретичній концепції Ф. Кене обіймає вчення про «*чистий продукт*» (*produit net*), оскільки на ньому

ґрунтується концепція *продуктивності праці*, класова структура суспільства, відтворення суспільного продукту тощо. «Чистий продукт» - це різниця між ціною та витратами, який, за визначенням Ф. Кене, створюється лише в землеробстві і є даром природи. Він, проте, отримується завдяки витратам сировини, матеріалів і праці. В промисловості «чистий продукт» не може створюватись, оскільки ціна продажу продуктів ручної праці не містить ніякого надлишку над витратами; в процесі промислової праці видозмінюється лише форма створеної в землеробстві речовини, але не збільшується її кількість.

Земельна рента у Кене – єдина форма «чистого продукту»; в промисловості, прибуток на капітал, на його думку, взагалі відсутній, а дохід капіталіста розглядається як своєрідна заробітна плата.

Із вченням про «чистий продукт» у фізіократів нерозривно пов'язана концепція про продуктивну та непродуктивну працю. Єдиним видом продуктивної праці Ф. Кене вважав землеробську працю. Торгівлю, промисловість та ремесло він зараховував до непродуктивних занять.

Вперше в історії політичної економії Франсуа Кене зробив спробу поділити суспільство на класи за економічними ознаками. Суспільство у нього, в залежності від участі у виробництві та привласненні «чистого продукту» складається із трьох класів: продуктивного «безплідного» та класу власників.

Безумовно, найбільш відомою працею Ф. Кене є його **«Економічна таблиця»**, яка підсумовує методологічні та теоретичні здобутки фізіократії. Вона має два варіанти, які принципово не відрізняються один від одного: *«Зигзаг доктора Кене»* (1758) та *«Арифметична формула економічної таблиці»* (1766). «Економічна таблиця» є першою спробою наукового аналізу процесу відтворення суспільного продукту. Нижче наведено її сучасну інтерпретацію (рис. 5.1.).

Завдання для самостійної роботи

1. З'ясуйте роль західноєвропейських феодалних міст у становленні незалежності особистості та поширенні поділу праці.

2. Розкрийте значення Епохи Відродження як духовно-культурного фактору впливу на господарський розвиток держав Європейської цивілізації.

3. Чому географічні відкриття розглядають як потужний прискорювач господарства середньовічної Європи?

4. Чому Англію вважають країною класичного первісного нагромадження капіталу та розвитку ринкової економіки?

5. Чому саме фізіократів вважають першою науковою економічною школою?

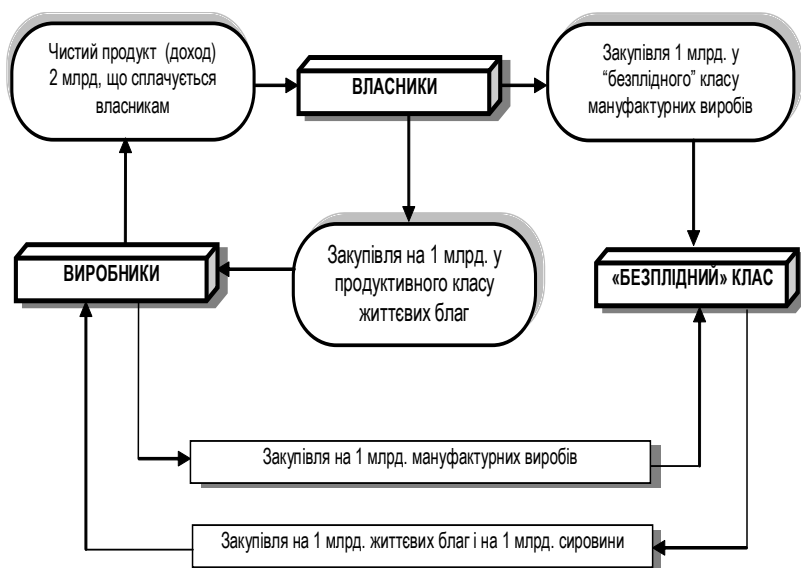

Рис. 5. 1. Кругообіг суспільного продукту у розумінні Ф. Кене¹¹

Теми рефератів:

1. Вплив першої наукової революції XVI – XVII ст. на промисловий розвиток європейських держав.

¹¹ Histoire des pensées économiques: les fondateurs. – Paris: Sirey, 1993. – С. 95.

2. Відтворення суспільного продукту у «Економічній таблиці» Франсуа Кене

3. Порівняльна характеристика первісного нагромадження капіталу у Нідерландах та Великій Британії.

4. Економічний розвиток країн Центральної та Східної Європи у XVI – XVIII ст.

5. Спільні риси та особливості раннього та пізнього меркантилізму.

Тестові завдання:

1.	За запропонованою Ф. Кене класифікацією фермери є:	А. безплідний клас;
Б. клас землевласників;
В. продуктивний клас;
Г. робітничий клас;
Д. клас буржуа.
2.	Предметом вивчення меркантилізму є:	А. сфера виробництва;
Б. сфера обігу;
В. одночасно сфери обігу і виробництва;
Г. сфера споживання;
Д. правильна відповідь відсутня.
3.	До представників італійського меркантилізму належать:	А. Стаффорд, Ман, Кольбер;
Б. Стюарт, Даванцаті, Скаруффі;
В. Борниць, Безольд, Дженовезі;
Г. Петті, Кольбер, Монкретьєн;
Д. Скаруффі, Даванцаті, Серра, Дженовезі;
4.	Що є відправним моментом аналізу в класичній моделі Адама Сміта?	А. зростання доходу;
Б. поділ праці;
В. заощадження;
Г. схильність до обміну;
Д. правильна відповідь відсутня.
5.	Перша глава праці	А. поділу праці;

- А. Сміта «Багатство народів» присвячена:
6. Предметом першої книги праці А. Сміта «Багатство народів» є:
7. Поданий А. Смітом класичний приклад поділу праці це:
8. Згідно А. Сміта, обумовлене поділом праці зростання її продуктивності залежить від:
- Б. заробітній платі;
В. походженню грошей;
Г. причинам, що обумовлюють поділ праці;
Д. правильна відповідь відсутня.
- А. природа капіталу та способи його поступового нагромадження, а також зміни у кількості праці, що він обумовлює;
Б. причини прогресу в галузі поділу праці і порядок розподілу продукту між класами суспільства;
В. історія господарського розвитку;
Г. проблеми державних фінансів;
Д. історія економічної думки.
- А. поділ праці в селянському господарстві;
Б. великий поділ праці на землеробство і скотарство;
В. приклад неолітичної революції;
Г. поділ праці в мануфактурі по виготовленню шпильок;
Д. поділ праці на машинобудівному підприємстві.
- А. зростання багатства у суспільстві та винаходу машин;
Б. конкуренції на ринках та винаходу машин;
В. збільшення майстерності і мистецтва окремого робітника та економії часу;
Г. розмірів ринку;

Д. структури ринку.

Література

Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. за ред. проф. С. В. Степаненка. – К.: КНЕУ, 2010. – С.173–224; 243–247.

Родіонова Лариса. Економічна історія. Навч. пос. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – С. 111–137.

Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 1 / за ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр.. – К.: Знання, 2005 – С. 113–202

Аникин А. В. Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1985.

Блауг М.. Економічна теорія в ретроспективі: Пер. з англ. – К.: Основи, 2000.– 680 с.

Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. 2: Ігри обміну. – К.: Основи, 1997.

Дейвіс Норман Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: Основи, 2001. – 1463 с.

История Европы. Т.3. От средневековья к новому времени (конец XV – первая половина XVII ст). – М.: Наука, 1993. – 656 с.

История Европы. Т.4. Европа нового времени (XVII – XVIII века). – М.: Наука, 1994. – 509 с.

Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б. Д. Лановика. 8-е вид., перероб. і доп. – К.: Вікар, 2006. – С. 64–81.

Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1996. – 360 с.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

Яковец Ю. В. История цивилизаций: Учеб. пособие. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1997. – С. 141– 232.

Тема 6.

ЕВОЛЮЦІЯ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (остання третина XVIII – 70-і рр. XIX ст.)

6.1. Промислова революція (переворот), її сутність та значення для становлення індустріальної цивілізації.

Становлення індустріальної цивілізації пов'язують з початком промислової революції (перевороту), яка почалася в останній третині XVIII ст. у Великій Британії і поступово до середини XIX ст. поширилася на континентальну Європу і Північну Америку.

Промисловий переворот – це система економічних і соціально-політичних змін в процесі переходу від ручного мануфактурного до фабрично-заводського виробництва на основі науково-технічного прогресу XVII – XVIII ст. Класичною країною промислового перевороту вважають Англію, де він відбувся в період між 60 рр. XVIII – 30 рр. XIX ст.

Індустріальна цивілізація зародилася у формі капіталізму, на основі революційних змін в продуктивних силах, переходу до фабрики. При капіталізмі ринкові відносини набувають всеохоплюючого характеру; капіталами володіють і керують приватні особи; формується ринок праці, на якому вона купується за заробітну плату; знімаються перешкоди для відкритої конкуренції і вільного підприємництва; розподіл ресурсів здійснюється на основі механізму вільного ціноутворення.

Для нормального функціонування ринкової системи необхідні: 1) захист приватної власності; 2) взаємна довіра учасників ринкових угод; 3) особиста свобода людини.

А. Сміт про це писав так: «Найсвятіші закони справедливості, порушення яких заслуговує помсти і самої жорстокої кари, – це закони, що оберігають життя і особистість людини; за ними наступні закони, що оберігають власність і майно; нарешті, на останньому місці є закони, що оберігають особисті права і обов'язки, встановлені між громадянами»¹².

Що потрібно для становлення індустріальної цивілізації?

¹² Смит А. Теория нравственных чувств.— М.: Республика, 1997.— С. 99.

- 1) Первісне нагромадження капіталу, джерелами якого є:
 - а) прибуток від торгівельних операцій (в основному на зовнішніх ринках);
 - б) колоніальні завоювання;
 - в) державні субсидії, дотації позики;
 - г) капіталізація додаткової вартості;
 - д) фіскальний грабунок і піратство;
 - е) економія і утримання від споживання.
 - 2) Ринок праці, який формується за рахунок:
 - а) насильницького вилучення землі у селян;
 - б) розорення «простих товаровиробників» шляхом конкурентної боротьби;
 - в) імміграції робочої сили.
 - 3) Фабрика, машинна індустрія. В контексті цивілізаційної парадигми капіталістична система фактично ототожнюється з індустріальною цивілізацією. Через науково-технічні досягнення капітал фактично прив'язує робітника до фабрики.
 - 4) Демократичний політичний устрій, громадянське суспільство, які формуються або шляхом революції, або відносно тривалим еволюційним розвитком.
 - 5) Вільне підприємництво в середовищі вільних від феодальних і державних обмежень жителів міст.
 - 6) Інституційна структура та інструменти ринкового підприємництва: банки, біржі, вексельний обіг, ринок страхових послуг, сприятливу систему оподаткування, корпоративну форму приватної власності тощо.
 - 7) Ідеологія – протестантизм та лібералізм. Потрібен культ працюючої і добросовісної людини, до якого успіх приходить завдяки наполегливості.
- Починаючи з XVII ст. Велика Британія почала випереджати свого основного конкурента Нідерланди спочатку за темпами приросту мануфактур капіталістичного типу, а згодом і за рівнем економічного розвитку. З середини XVIII ст. Велика Британія впевнено облаштовується на першому місці у світовій економіці.
- Що ж спонукало до таких економічних змін? Передусім процес витіснення дрібного і середнього селянського землеволодіння великими землевласниками забезпечив перерозподіл землеволодіння та зростання масштабів *капіталістичного фермерства*. Укрупнення землеволодіння та постійний попит на сільськогос-

подарську продукцію спонукав до необхідності використання сільськогосподарських машин та до вдосконалення агротехніки.

Огородження у XVIII ст. не обмежувалось тільки розширенням площі пасовищ для овечок, а сприяло створенню великих сучасних ферм. Прийняття у 1800 році закону про перетворення общинної власності селян в приватну власність лендлордів цей процес добіг кінця. Сільське господарство країни задовольняло попит на продовольство та на сировину для промисловості. До того ж процес огороження вивільнив значну частину робочої сили для використання у промисловому виробництві.

Передумови промислового перевороту

1) Буржуазна революція XVII ст., яка усунула перешкоди для розвитку капіталізму шляхом встановлення буржуазної власності на землю та прискорення формування національного ринку.

2) Технічна база мануфактурного виробництва вступила у суперечність з потребами виробництва та запитом внутрішнього та зовнішнього ринків.

3) На діючих мануфактурах сформувалися кваліфіковані робітничі кадри, а науково-технічні кадри підготовлювали університети Глазго та Единбургу у Шотландії.

4) З'явився вільний капітал для наукових досліджень та практичного впровадження їх результатів у виробництво.

5) Колоніальні війни, які сформували найбільшу у світі Британську колоніальну імперію. Після семирічної війни (1756–1763) Велика Британія витіснила Францію з Індії та захопила Канаду. Єдиною втратою для неї були північноамериканські колонії після незалежності США (1776).

Напрями та наслідки промислового перевороту

Переворот почався у *текстильній промисловості*, передусім у бавовняній. Бавовняні тканини, виготовлялися із дешевої колоніальної сировини на новому устаткуванні, що забезпечувало їх конкурентоспроможність як на внутрішньому так і на зовнішньому ринках. Технічні впровадження почалися з модернізації у 1733 р. Дж. Кеєм ткацького верстату «літальним човником», який забезпечив зростання продуктивності у 2 рази. Паралельно вдосконалювався процес прядіння: у 1765 р. ткач Джеймс Гаргривс створив механічну *прялку «Дженні»*, яка вивільняла руку робітника для одночасної праці на 8-ми, а згодом на 80-ти та більше веретенах. Вона створювала тонку, але не міцну нитку. Натомість

ватермашина Т. Хайса (1767) створювала міцну, але товсту нитку. *Мюль-машина* Кромптона у 1779 р. об'єднала переваги попередніх винаходів і пряла тонку і міцну нитку. Для відбілювання полотна хімік К. Бартолле (1785) запропонував використовувати хлор.

Металургія стає другим напрямом промислового перевороту. Інженер Авраам Дербі винайшов спосіб виплавки чавуну за допомогою коксу (1735), а Генрі Корт – англійський металург, винайшов пудлінговий метод переробки чавуну на ковке залізо (1784).

Створився ланцюг взаємного стимулювання виробництва у державі. Попит на кам'яне вугілля прискорив розвиток вугільної промисловості – виробництво чавуну і видобуток кам'яного вугілля зросли у чотири рази, яка, в свою чергу, підштовхнула розбудову транспорту, враховуючи водний. Широка мережа залізниць сприяла розвитку внутрішньої торгівлі, що сприяло нагромадження капіталу, а отже розкривало нові перспективи економічного зростання.

Третій напрям промислового перевороту пов'язаний з винаходом *Джеймсом Ваттом парового двигуна* (1769). Парова машина задовольнила потребу в універсальному та ефективному двигуні для промисловості та транспорту. Якщо у 1800 році у Великій Британії нараховувалося 320 парових машин, то вже через чверть століття їх було близько 15000.

Завершальним етапом промислового перевороту було створення у Великій Британії нової галузі промисловості – *галузі машинобудування*. Процес виробництва машин машинами засвідчив завершення промислового перевороту. У 1794 році Г. Моделі сконструював перші металообробні верстати.

Промисловий переворот вплинув не тільки на промисловість, але й на сільське господарство, транспорт, викликав зростання міського населення. Він увійшов в усі сторони життя та побуту населення. Постала нова індустріальна цивілізація. Лондон став найбільшим містом світу, у ньому мешкало півмільйона чоловік, тут укладалися основні зовнішньоторговельні та фінансові угоди світу.

6.2. Передумови виникнення, представники та основні риси класичної політичної економії

Класична політична економія зародилася у другій половині XVIII ст. в результаті своєрідної взаємодії *доктрини природного права*, сформульованої у працях філософів доби просвітництва: *Бенедікта Спінози* (1632-1677), *Шарля Мотеск'є* (1689-1755), *Імануїла Канта* (1724-1804), з *ліберальною економічною думкою* представлену у працях *Вільяма Петті* (1623-1687), *Джона Локка* (1632-1704), *Давида Юма* (1711-1776), *Манделія* (1670-1733), *П'єра Буагільбера* (1646-1714), *Річарда Кантільона* (1680-1734).

Критикуючи меркантилізм, представники ліберальних підходів у економіці, фрагментарно досліджували окремі проблеми господарського життя суспільства: *багатство, джерела вартості, гроші, податки* тощо. Більшість необхідних для економічної науки методів дослідження вони запозичили із філософії XVII-XVIII ст., а провідною була думка, що економіка функціонує під впливом «невидимої руки» (природних законів).

Засновники класичної політичної економії вперше систематизували фрагментарні дослідження господарського життя, які були розкидані у працях їхніх видатних попередників. Можна стверджувати, що системний виклад господарського життя суспільства виокремився в цілісну науку – *економіку*.

Особливе місце в становленні класичної політичної економії належить *Адаму Сміту* (1723-1790). Його праця «*Дослідження про природу і причини багатства народів*» (1776) була поворотним моментом у суспільному визнанні нової науки, яку більше століття називали *політичною економією*. Крім нього до представників класичної політичної економії зараховують таких видатних вчених як *фізіократів: Франсуа Кене* (1694-1774), *Анна Робера Жака Тюрго* (1727-1781); послідовників вченого в Англії – *Давида Рікардо* (1772-1823), *Томаса Мальтуса* (1766-1834), у Франції – *Жана-Батиста Сея (Се)* (1767-1832), *Фредеріка Бастіа* (1801-1850), у США – *Генрі Чарльза Кері* (1793-1879). «Останнім класиком» часто називають *Дж. Ст. Мілля* (1806-1873) (рис. 6.1).

Слід підкреслити, що існують розбіжності у поясненні класичної школи між прибічниками різних наукових напрямків. Наприклад, прихильники марксизму класиками вважають економіс-

тів, що стоять на позиції трудової теорії вартості, а тому заснування політичної економії вони пов'язують з іменами В. Петті і П. Буагільбера (кінець XVII ст.). Завершують, на їхню думку, класичну традицію Д. Рікардо і *Симон де Сисмонді* (1773-1842).

Сучасний дослідник історії економічної науки француз Сюзан де Брюнов так стисло сформулював **модель класичної політичної економії**: *«Багатство націй – нагромадження капіталу; це нагромадження залежить від схильності до ощадливості, яка є джерелом прибутку; ці заощадження спрямовуються спонтанно в сектори, де прибутковість швидко зростає, і підтримує процес збагачення»*¹³.

Визначаючи, що класифікація – певна сваволя, все ж формулюємо **основні риси класичної політичної економії**.

1. Предмет економічного аналізу – *сфера виробництва та розподілу матеріальних благ*.

2. Методи економічного аналізу – *абстрактно-дедуктивний* (за винятком Т. Мальтуса, який використовував статистичні дані) і *моделювання*, тобто аналіз відтворення через важливі фактори: капітал, заощадження і прибуток.

3. Економічні закони вважались подібними до законів природи (концепція «невидимої руки» А. Сміта). У ринковому (капіталістичному) господарстві домінують *універсальні і об'єктивні економічні закони*.

4. Концепція *«homo economicus»* (людини економічної). Вона ґрунтується на тому, що людина у своїй поведінці, опираючись на *повну економічну поінформованість*, прагне власної вигоди. Морально-етичні фактори впливу на її поведінку не враховуються. Економічні відносини – це взаємодія індивідів на основі рівності свободи вибору.

5. Принцип економічної політики – *економічний лібералізм* (доктрина *«laissez faire»*). Негативне ставлення до втручання держави в економічне життя.

6. Серцевина економічного аналізу класиків – теорія цінності.

Усі класики пояснювали цінність як величину, що визначається *витратами виробництва*. Проте в межах вчення про цінність класичної школи існували дві теорії цінності. Передусім це *трудова теорія цінності*, розробляти яку почав Адам Сміт, а вдоско-

¹³ Histoire des pensées économiques: les fondateurs. – Paris: Sirey, 1993. – С. 35.

налив Давид Рікардо. Цінність товару згідно цієї теорії визначається витратами праці на його виробництво. По друге, це – *теорія факторів виробництва* Ж. Б. Сея і Т. Р. Мальтуса, яка згодом стане складовим елементом концепції неокласиків. У відповідності до неї цінність товару складається із доходів власників факторів виробництва, які брали участь у виготовленні даного товару.

7. Зосередженість переважно навколо проблем *мікроекономіки* (ціна, ринок, поведінка підприємців). Незважаючи на те, що класики не досліджували макроекономіку, але вони розуміли динаміку зростання і розподілу доходів між великими соціальними класами.

8. Головне – *нагромадження капіталу*. *Земля* вважалась невідтворюваним ресурсом, *капітал* – нагромадженою працею, а *праця* – найважливішим фактором виробництва, який практично не обмежений природними умовами. Зростання національного доходу залежить від темпів нагромадження капіталу.

9. Недооцінка ролі грошей і впливу сфери обігу на сферу виробництва. Гроші сприймалися як технічний засіб, що забезпечує обмін.

10. Проблеми пропозиції і нагромадження розглядались в довготривалому періоді.

6.3. Німецька історична школа як альтернатива класичні політичній економії

В економічній науці XIX ст. основною гетеродоксією, що перебувала в опозиції до методологічних основ класичної політичної економії, була німецька історична школа. Представники історичної школи вперше в економічній науці звернули суттєву увагу на еволюційний аспект економічних явищ і процесів, інституції стають предметом прискіпливого аналізу.

Парадигма німецької історичної школи (або, в широкому розумінні — історичного напрямку) формувалася приблизно протягом століття (перша третина XIX ст. — перша третина XX ст.). У її еволюції, як правило, умовно виділяють такі етапи (рис. 6. 2):

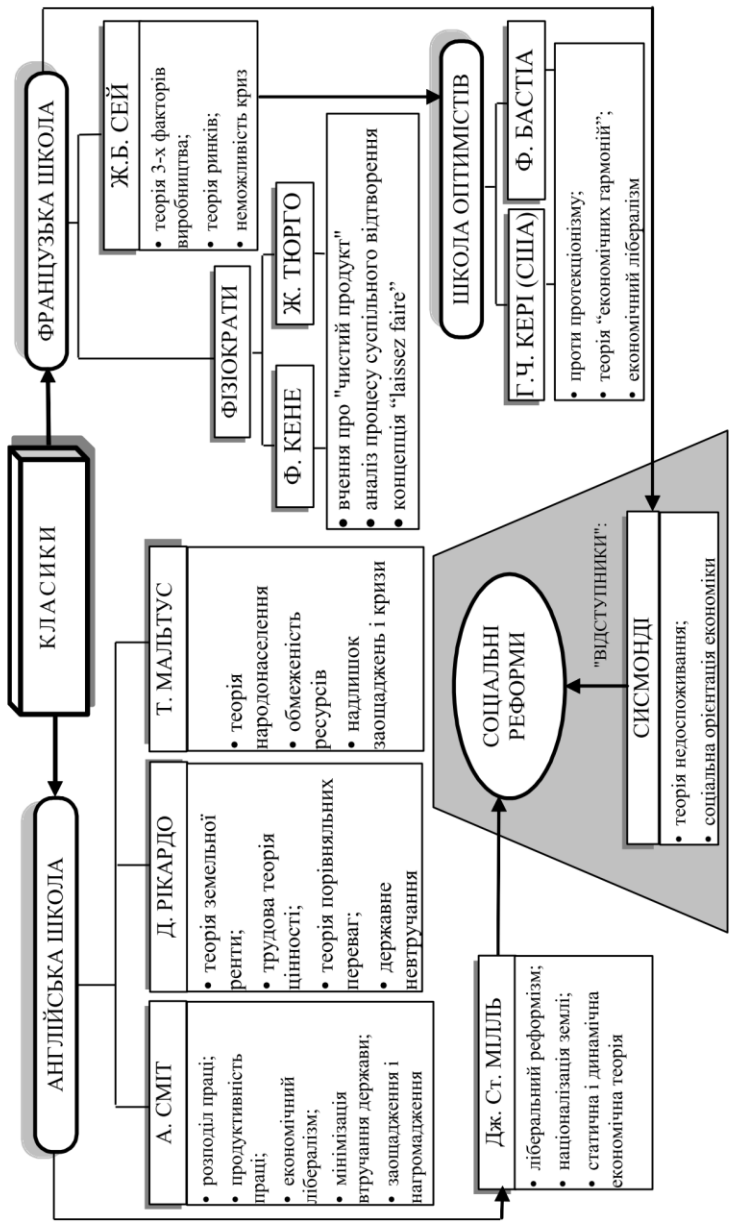

Рис. 6. 1. Класична політична економія

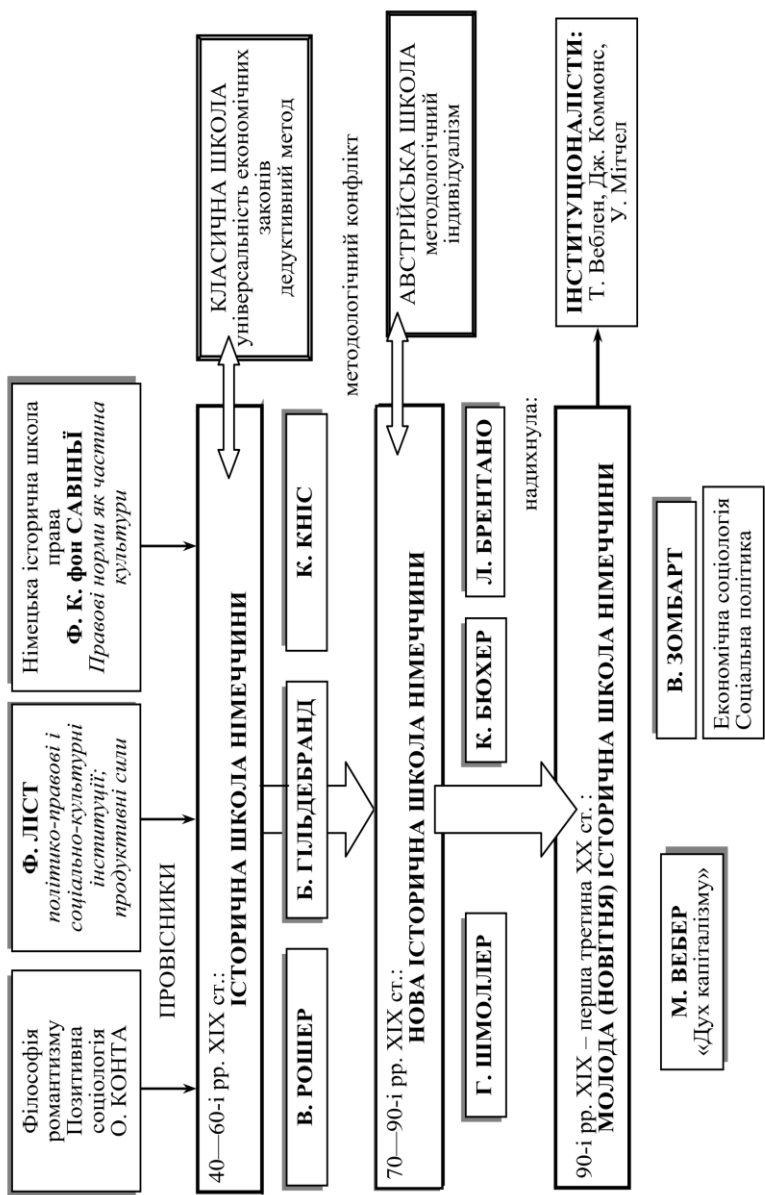

Рис. 6.2. Історична школа Німеччини

Перший етап (перша третина XIX ст.): закладення основ німецької історичної школи в економічній думці. Найчастіше її підгрунтям називають наукову спадщину німецького економіста *Фрідріха Ліста* (1789—1846). Інколи до неї небезпідставно долучають німецьку історичну школу права, яка найкраще представлена у поглядах вченого-правника *Фрідріха Карла фон Савінії* (1779—1861), позитивну соціологію *Огюста Конта* та філософію романтизму.

Другий етап (40—60 pp. XIX ст.): історична школа, основними представниками якої були *Вільгельм Рошер* (1817—1894), *Бруно Гільдебранд* (1812—1878) і *Карл Кніс* (1821—1898).

Третій етап (70—90 pp. XIX ст.): нова історична школа, яку пов'язують з іменами *Гюстава фон Шмоллера* (1838—1917), *Людвіга Йозефа (Луїю) Брентано* (1844—1931), *Карла Бюхера* (1847—1930).

Четвертий етап (90-ті pp. XIX — перша третина XX ст.): «молода» («новітня») історична школа (або німецький інституціоналізм)¹⁴. Її основними представниками називають *Вернера Зомбарта* (1863—1941) та *Макса Вебера* (1864—1920), основні праці яких припадають на першу третину XX ст.

Зупинимося на основних принципах наукового аналізу німецької історичної школи, яка на першому та другому етапах свого розвитку протистояла класичній, а на третьому та четвертому — неокласичній парадигмі.

1. Передусім, це *заперечення*, з огляду на особливості кожного окремого національного господарства, *універсальності теоретичних висновків* економічної науки, підкреслення їхнього відносного характеру в площині історичного розвитку. З цією рисою тісно переплітається *еволюціонізм*, який розглядає господарство як систему, що має пройти у своєму розвитку певні стадії. Еволюційні теорії покликані використовувати *історичний* матеріал.

2. Критичне ставлення до абстрактно-дедуктивної методології класичної школи обумовлює надання переваг конкретним історичним дослідженням на основі *індукції*.

3. Важливою рисою історичного аналізу є також розуміння *народного господарства як цілісності*. Такий підхід обумовлює

¹⁴ Histoire des pensées économiques : les fondateurs / Collecton dirigée par Alain Gélédan. — Paris : Editions Dalloz, 1993. — p. 197.

не тільки пояснення господарства як однієї із складових частин (підсистеми) соціального буття, але й необхідність враховувати відмінні від економічних фактори: *етичні, психологічні, правові*.

4. Підкреслення вагомості національних факторів господарського розвитку формує *економічний націоналізм* як необхідну складову парадигми німецької історичної школи. У цьому контексті людина розглядається як культурна істота, що зорієнтована на цінності суспільства (заперечення концепції «*homo oeconomicus*»), а за державою визнається особлива роль в економічній теорії та економічній політиці.

6.4. Вчення Адама Сміта.

«Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776)

Адам Сміт (1723-1790) – видатний шотландський економіст, «батько політичної економії» народився у шотландському місті Керколді в родині митника. Навчався в університетах Глазго і Оксфорду. З 1751 р. працював професором університету в Глазго на кафедрі моральної філософії. Перебуваючи протягом 1764-1766 рр. у Франції, А. Сміт познайомився з вченням фізіократів, яке суттєво вплинуло на наукові уподобання вченого. Після повернення до Шотландії, економіка стає об'єктом його наукових досліджень.

«*Дослідження про природу і причини багатства народів*», над яким Адам Сміт працював протягом 1767-1776 рр. складається з п'яти книг. Перша книга досліджує причини збільшення продуктивності праці і порядок поділу створеного продукту між різними класами суспільства. Друга – зосереджена на природі капіталу, способах його нагромадження та особливостях застосування. Дві перші книги є основними, оскільки у них викладено сутність теоретичної концепції Адама Сміта. Третя книга досліджує особливості економічної політики різних народів в поширенні ремесла, мануфактури, землеробства, торгівлі. Теорії політичної економії, які стали підґрунтя такої господарської політики, А. Сміт досліджує у четвертій книзі. Отже, як зазначає А. Сміт, перші чотири книги з'ясовують «дохід основної маси народу або якою була природа тих фондів, які у різні століття і у

різних народів складали їх річне споживання. П'ята, остання, книга розглядає дохід володаря чи держави»¹⁵.

Політична економія, згідно А. Сміта, має 1) аналізувати об'єктивну економічну реальність, з'ясовувати закономірності її розвитку; 2) створювати рекомендації для економічної політики. «Номо еconomicus» (людину економічну) Адам Сміт досліджував за допомогою абстрактно-дедуктивної методології.

На суспільство вчений дивився як на «міновий союз», у якому люди обмінюються між собою продукцією різних видів праці. *Схильність до обміну* – одна з вирішальних ознак природи людини, яка пояснює поділ праці, що змушує спеціалізуватися на певній діяльності, підвищуючи продуктивність праці. Керуючись егоїстичними інтересами, людина намагається оптимізувати власну діяльність, що вигідно і для всього суспільства

Вчення про «*природний порядок*» дає підставу А. Сміту стверджувати, що складною взаємодією господарської діяльності людей керує «*невидима рука*», тобто економічне життя підпорядковане дії об'єктивних економічних законів. Пояснюючи «природний порядок» А. Сміт покладається на два принципи: «невидимої руки» і «природної свободи людини». Природна свобода людини проявляється у дотриманні «законів справедливості», у можливості вільно відстоювати власні інтереси. Лише за таких обставин поведінка людини буде співпадати з дією «невидимої руки», тобто законами природи. Обґрунтування «невидимої руки» ринку у Адама Сміта було скоріше теологічним.

Ідеєю природного порядку Сміт поширив і на діяльність держави, виступаючи прихильником економічного лібералізму і невтручання її в економічне життя. На державу він поклав виконання таких функцій: оборона країни, правосуддя, народна освіта, утримання громадських установ, регулювання норми проценту і мінімальної заробітної плати.

Поділ праці (рис. 6.3). «Багатство народів» А. Сміт починає з поділу праці. Він чітко формулює першоджерело багатства – працю: «Річна праця кожного народу становить первісний фонд, який доставляє йому всі необхідні для життя предмети і зручності, що споживаються ним протягом року і складають завжди або з

¹⁵ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов // Антология экономической классики. В 2-х томах. – Т.1. – М.: Экнов, 1991. – с. 82.

безпосереднім продуктів цієї праці, або з того, що одержується в обмін на ці продукти у інших народів»¹⁶. Але кількість цих продуктів, продовжує Сміт, залежить від кількості праці, що задіяна у виробництві, і від майстерності робітника, рівень якої є результатом поділу праці. Зростання є вирішальним фактором багатства і «загального добробуту», оскільки поділ праці забезпечує величезне збільшення продуктивності «всіх різноманітних занять і мистецтв».

Зростання продуктивності праці в результаті її поділу обумовлене:

- а) збільшенням вправності;
- б) збереженням часу, який витрачається при переході від одного виду праці до другого;
- в) винаходом і застосуванням механізмів, що полегшують працю і дозволяють одному робітникові виконувати працю багатьох.

Рис. 6.3. Класична модель Адама Сміта

Надаючи вагомого значення поділу праці, Сміт, вважав, що він породжується схильністю до обміну. Але насправді не схильність до обміну породжує поділ праці, а навпаки, – поділ праці виступає передумовою обміну. Сміт починає аналіз з поетапного поділу праці в мануфактурі по виробництву шпильок і завершує

¹⁶ Сміт А. Исследование о природе и причинах богатства народов // Антология экономической классики. В 2-х томах. – Т.1. – М.: Экнов, 1991. – с. 81.

його суспільним поділом праці. Оскільки у Сміта можливість обміну спричиняє поділ праці, то його рівень завжди обмежується розмірами ринку. Саме розвиток ринку, розвиток шляхів сполучення сприяють тому, що «промисли всякого роду починають природно ділитись і вдосконалюватись».

Завдання для самостійної роботи

1. Яка подія дала підстави Карлу Ясперсу вважати кінець XVIII ст. першим після «осьового часу» справжнім вагомим надбанням духовного і матеріального характеру?

2. Проведіть порівняльний аналіз ходу промислового перевороту у Франції та Німеччині.

3. Обґрунтуйте особливості становлення економічної науки у Німеччині.

4. Яким чином Просвітництво сприяло формуванню ринкового господарства у країнах Європейської цивілізації?

5. Чому ринкову економіку першої половини XIX ст. часто називають економікою вільної конкуренції.

6. Чому теорію цінності вважають основною проблемою класичної політичної економії.

Теми рефератів:

1. Порівняльна характеристика промислових переворотів у Англії та Франції.

2. Сутність і значення промислового перевороту для формування матеріально-технічної бази ринкової економіки.

3. Особливості становлення політичної економії у Франції.

4. Особливості методологія Дж. Ст. Мілля.

5. Етапи становлення класичної політичної економії

6. Загальна характеристика методологічних принципів класичної політичної економії.

Тестові завдання:

1. Перша промислова революція в Англії трива-

А. 20-і рр. XIX ст. – 60-і рр. XIX ст.;

- ла:
2. Перша промислова революція у Франції тривала:
3. Промислова революція у Німеччині тривала:
4. Творцем теорії народонаселення є:
5. Автором праці «Основи політичної економії і оподаткування» є:
6. Автором праці «Національна система політичної економії» є:
7. Принцип «laissez faire»
- Б. початок XIX ст. – 80-і рр. XIX ст.;
В. 30 – 70 рр. XIX ст.;
Г. кінець XVIII ст. – перша третина XIX ст.;
Д. 20-40-і рр. XIX ст.
- А. кінець XVIII ст. – 20-і рр. XIX ст.;
Б. 10-20-і рр. XIX ст. – 50-60-і рр. XIX ст.;
В. 30 – 70 рр. XIX ст.;
Г. поч. XIX ст. – 80-і рр. XIX ст.;
Д. правильна відповідь відсутня.
- А. 30-і – 70-і рр. XIX ст.;
Б. початок XIX ст. – 80-і рр. XIX ст.;
В. 20-і рр. XIX ст. – 60-і рр. XIX ст.;
Г. кінець XVIII ст. – перша третина XIX ст.;
Д. 20-40-і рр. XIX ст.
- А. Томас Роберт Мальтус;
Б. Насау Вільям Сеніор;
В. Жан-Батист Сей;
Г. Фредерік Бастіа;
Д. Генрі Чарльз Кері.
- А. Давид Рікардо;
Б. Томас Роберт Мальтус;
В. Франсуа Кене;
Г. Бруно Гільдебранд;
Д. Адам Сміт.
- А. Аврам Лінкольн;
Б. Фрідріх Ліст;
В. Карл Кніс;
Г. Вільгельм Рошер;
Д. Симон де Сисмонді.
- А. пріоритетність еконо-

- означає:
- мічної політики;
- Б. модель економічної поведінки;
- В. свободу економічної діяльності;
- Г. економічний протекціонізм;
- Д. правильна відповідь відсутня.
8. Принцип «homo economicus» означає:
- А. модель економічної поведінки;
- Б. економічну відкритість;
- В. економічний протекціонізм;
- Г. пріоритетність вибору;
- Д. правильна відповідь відсутня.
9. Пріоритетним методом дослідження класичної політичної економії є:
- А. дедуктивний;
- Б. каузальний;
- В. емпіричний;
- Г. індуктивний;
- Д. функціональний.
10. Яка із названих теорій не стосується Давида Рікардо:
- А. теорія земельної ренти;
- Б. трудова теорія цінності;
- В. теорія порівняльних переваг;
- Г. теорія народонаселення;
- Д. концепція розподілу доходів.
11. Цінність товару за Давидом Рікардо визначається:
- А. витратами капіталу, землі, праці;
- Б. граничною корисністю продукту;
- В. утриманням капіталіста від невиробничого

12. Теорія порівняльних переваг (витрат) належить:
- А. Адаму Сміту і Джону Стюарту Міллю;
 - Б. Давиду Рікардо і Томасу Роберту Мальтусу;
 - В. Жану -Батисту Сею;
 - Г. Карлу Марксу;
 - Д. Фрідріху Лісту.
13. Ж.-Б. Сей вважав, що цінність є результатом:
- А. живої праці;
 - Б. підприємницьких здібностей капіталіста;
 - В. праці, капіталу та землі (сил природи);
 - Г. рідкості продукту;
 - Д. утримання від невиробничого споживання.
14. Важливим складовим елементом «теорії реалізації» Ж.-Б. Сея є:
- А. попит породжує відповідну пропозицію;
 - Б. обмін відбувається за допомогою грошей;
 - В. продукти обмінюються на продукти;
 - Г. теорія утримання від споживання;
 - Д. пропозиція породжує попит.
15. Теорія відтворення Симона де Сисмонді має назву:
- А. теорія додаткової вартості;
 - Б. теорія «третьох осіб»;
 - В. теорія «економічної гармонії»;
 - Г. теорія факторів виробництва;
 - Д. правильна відповідь відсутня.

Література

Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. за ред. проф. С. В. Степаненка. – К.: КНЕУ, 2010. – С.225–302.

Родіонова Лариса. Економічна історія. Навч. пос. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – С. 198–233.

Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 1 / за ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр.. – К.: Знання, 2005 – С. 145–408.

Блауг М.. Економічна теорія в ретроспективі: Пер. з англ. – К.: Основи, 2000.– 680 с.

Дейвіс Норман Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: Основи, 2001.

История Европы. Т.5. От Французской революции конца VIII века до первой мировой войны. – М.: Наука, 2000. – 667 с.

Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б. Д. Лановика. 8-е вид., перероб. і доп. – К.: Вікар, 2006. – С. 64-81.

Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1996.

Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. – Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1955.– 358 с.

Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М: Соцэкгиз, 1962. – 684 с.

Хикс Д. Теория экономической истории: Пер. с англ. / Общ ред. и вступ. ст. Р. М. Нуреева – М.: НП «Журнал «Вопросы экономики», 2003. – 224 с.

Тема 7.

ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В УМОВАХ КРИЗИ ФЕОДАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ТА ГЕНЕЗИСУ РИНКОВИХ ВІДНОСИН (друга половина XVII – перша половина XIX ст.)

7.1. Загальна характеристика аграрного розвитку українських земель (друга половина XVII – XVIII ст.)

Національно-визвольні змагання українців проти Речі Посполитої у середині XVII ст. були обумовлені:

1) поширенням фільварочної системи на Південно-Східні українські землі та нещадною експлуатацією українського селянства (триденна панщина, грошові податки, безмежна влада над майном і життям селянина);

2) посилення національно-релігійного гноблення українського народу (руйнація православних церков, утиски у мові, освіті, культурі);

3) прийняттям правлячими колами Речі Посполитої курсу («Ординація», 1638 р.) на обмеження прав, а у перспективі на ліквідацію козацтва як стану українського суспільства. Кількість реєстрового козацтва мала скоротитися до 6000 чол., а міщанам і селянам заборонено називатися козаками.

Провідною силою національно-визвольної війни виступило козацтво, яке підтримали селяни, жителі міст і містечок, українська шляхта та православне духовенство. У результаті успіхів Війська Запорізького і встановлення Української козацької держави:

1) було знищено велике і середнє феодальне землеволодіння польських магнатів і шляхти, католицької церкви, а землю стали вільно продавати і купувати. Землі королівщини стали державною власністю і перейшли в управління Скарбу Війська Запорізького;

2) завершився процес оформлення козацтва як самостійного військово-службового стану з правом особистої свободи, земельної власності, заняття господарською діяльністю, місцевим самоврядуванням, судоустроєм та звільненням від податків.

Козацьку земельну власність можна охарактеризувати як корпоративно-службову, тимчасову, чимось подібну до західноєвропейського бенефіція. Козак отримав право вільно розпоряджатися та користуватися землею.

Землі української православної шляхти захищалися Універсалом Б. Хмельницького від 1657 року, що підтверджував її право власності на спадкові маєтки та довічне користування леном тим шляхтичам, хто був вірний Війську Запорізькому. Були збережені також землі православної церкви та монастирів.

Значні соціально-економічні зміни відбулися з селянами, вони отримали особисту свободу, право на вільне переміщення, право записуватися у козаки або міщани. За господарською ознакою перепис 1666 р. ділив селян на три групи: 1) орні, що обробляли землю власною худобою та реманентом; 2) ремісників; 3) бобилів, що не мали робочої худоби або коня. Селянське землеволодіння, на відміну від козацького, ґрунтувалося на звичаєвому праві, але селяни вважали своїм правом вільно розпоряджатися землею та передавати її у спадок. Поширилась «займанщина» з боку козаків та селян покинутих польськими землевласниками земель. Середні розміри земельної власності козаків та селян зросли, а козацькі села стали заможними. Продовжувало існувати також громадське землеволодіння.

На території Західної України землеволодіння магнатів було збережене, але під впливом воєнних дій спостерігається занепад фільварків, відріткова рента скорочується, або ж замінюється грошовою. Частина поселень отримали статус слободи, а їхні мешканці звільнялися від податків.

Таким чином, на зміну великому феодальному землеволодінню прийшло дрібне, вільне землеволодіння фермерського типу, яке домінувало протягом тривалого козацько-гетьманського періоду. Верховним розпорядником землі був гетьман, а на місцях – полковники і сотники.

Національно-визвольні змагання українського народу створили сприятливі умови для прискореного розвитку аграрних відносин і товарної орієнтації козацько-селянських господарств.

Основа частина валового продукту в Україні козацько-гетьманської доби створювалася в сільському господарстві. В старшинських і монастирських маєтках використовували переважно найману працю, а не працю кріпаків, як то було до війни. Товарне зерно з шляхетських маєтків у чистому або переробленому вигляді надходило на внутрішній та зовнішній ринки. Поширилося вирощення конопель, садівництво. На великих маєтках створюються тваринницькі ферми з використанням найманої

праці. Розвиток тваринництва сприяв первісному нагромадженню капіталу та поширенню суконних мануфактур.

Незважаючи на непослідовність і суперечливий характер, аграрна політика Богдана Хмельницького сприяла зміцненню приватної земельної власності. Юридичне оформлення змін у поземельних відносинах відбулося у «Березневих статтях» (1654).

Ситуація суттєво змінилася після остаточного входження Гетьманщини і Слобідської України до складу Московського царства, а згодом Російської імперії, та поступової ліквідації їх автономії. Перспективи швидкого перетворення козацько-селянських господарств на господарства фермерського типу за таких нових умов стали примарними.

Після полтавської катастрофи на території України поширилось російське дворянське землеволодіння, оскільки верховним власником і розпорядником усієї землі став царський уряд. Постанови Сенату, першої (1722-1727) та другої (1764–1786) Мало-російської колегій та царські грамоти протягом XVIII ст. мають пріоритет над юридичними актами місцевих адміністрацій.

Український гетьман зберігав за собою право розпоряджатися землями Війська Запорізького, надавав дозвіл на заснування слободи та будівництво підприємств і прийняття переселенців. Вбачаючи загрозу від царської адміністрації уряд гетьмана проводив політику зміцнення старшинського землеволодіння, оскільки вбачав у ньому опору автономії України. Такі заходи сприяли відновленню та зміцненню феодальної власності у формі *приватно-спадкового* та *тимчасово-умовного* старшинського землеволодіння. Приблизно з 30-х рр. XVIII ст. за гетьмана Данила Апостола, коли земельний фонд був фактично розподілений, відмінність між спадковим і тимчасово-умовним землеволодінням практично зникає.

Після ліквідації інституту гетьманства (1764) значна кількість земель перейшла у власність російського дворянства. Українську старшину російське самодержавство прирівняло у правах з російським дворянством, надавши право участі у місцевій адміністрації та суді (1781), а з поширенням дії на неї «жалуваної грамоти дворянству» (1785) завершується її остаточна нобілітація.

Натомість козацький стан російським самодержавством поступово знищувався:

- 1) поступово скорочувалася чисельність реєстрових козаків;

2) скорочувалася кількість найзаможніших, *виборних козаків без підмоги*, до яких належали козаки, що мали худобу, орне поле, сіножаті, ліс, млини, пасіки, винокурні, «знатні» та «середні» промисли та *виборних козаків з підмогою*, до яких належали ті, хто мав орне поле не більше ніж 2,5 десятини; натомість збільшувалася кількість *козаків підпомічників* – незаможних козаків, які дбали про господарство козаків, коли ті несли військову службу;

3) обмежувалося право козаків вільно розпоряджатися власною землею;

4) залучення козаків до будівництва та ремонту каналів, фортець, гужових послуг.

Після юридичного оформлення кріпосного права (1783) найбідніших козаків – підпомічників було переведено у стан державних селян із збереженням особистої свободи та права на землеволодіння. Заможніші козаки або перейшли до стану козацької старшини, або стали міщанами, займалися ремеслом чи торгівлею.

Найбільших кривд зазнало селянство. Селяни були покріпачені, втратили право стати козаками та мати земельну власність. Спочатку суд перестав визнавати за селянами звичаєве право на вільне розпорядження землею, а потім універсал гетьмана К. Розумовського (1760) позбавив їх права переходу на нові місця без дозволу власника маєтку і прикріпив до землі, а царський указ Катерини II (1783) остаточно позбавив їх особистої свободи.

Зростає феодальний гніт: набула поширення відробіткова рента – панщина, яка у другій половині XVIII ст. подекуди сягала п'яти днів на тиждень; на малородючих землях поширилася фіксована натуральна та грошова рента.

В Україні ще подекуди зберігалось також громадське землеволодіння, яке об'єднувало усіх мешканців села – козаків і селян.

На Правобережжі і Західних землях України сільське господарство розвивалося на основі фільварочної системи. На Галичині та західній Волині переважала відробіткова рента, а у північно-східному регіоні Правобережжя створювалися слободи, які спочатку звільнялися від оподаткування, а потім змушені були сплачувати не тільки відробіткову, але й грошову ренту, тобто є усі

підстави вважати про поширення процесів повторного закріпачення селянства.

7.2. Мануфактурний період розвитку української промисловості

Мануфактурний період промисловості в Україні історично пройшов через два етапи:

- 1) ранній (XVI – перша пол. XVIII ст.) – період розвитку дрібних мануфактур (розпорошених та централізованих);
- 2) пізній (друга пол. XVIII – 30-і рр. XIX ст.) – створення великих централізованих мануфактур.

Мануфактури засновували приватні особи та держава. На початку XVIII ст. на Лівобережжі та Слобідській Україні працювало понад 200 мануфактур. Великі централізовані мануфактури на Лівобережжі почали будувати з 20-х рр. XVIII ст., вони були втіленням промислової політики Петра I; на Правобережжі їх почали засновувати у 70-і рр. XVIII ст.

Набули поширення три види кріпосних мануфактур:

- 1) *казенні*, на яких працювали переважно кріпосні робітники;
- 2) *вотчинні*, засновані у фільварках землевласниками, на яких селяни працювали на умовах відробіткової ренти (без позбавлення землі та засобів виробництва);
- 3) *посесійні*, що були у спадковому користуванні купців і використовували працю державних селян та кріпаків

Кріпосницька мануфактура використовувала природні та людські ресурси феодального маєтку, ґрунтувалася на підневільній праці кріпосних селян. Вотчинна мануфактура була побічним способом для землевласника отримати прибуток.

Енергію для мануфактурного виробництва створював *водяний млин*. Будівництво млина коштувало дорого, а тому на їхнє будівництво та експлуатацію дозвіл давав сам гетьман. Інколи використовували закуплені в Англії ремісничі та механічні робочі машини, але такі явища були поодинокі.

Поширені були великі *борошномельні мануфактури*, що поділялися на окремі виробничі підрозділи; винокурні, які мали високий рівень товарності і вирізнялися широким використанням найманої праці. З огляду на високу прибутковість з кінця

XVIII ст. *винокуріння* по всій Україні монополізували: шляхта (на Заході) та дворянство (на Сході).

Виробництво сукна у XVIII ст. на території Гетьманщини відбувалося на централізованих переважно вотчинних мануфактурах з використанням ткацького верстату та фолюші (терки для сукна), водяного млина або вручну. Замовником сукна була держава. Під кінець століття найбільшими мануфактурами Східної України були Путивльська (9 тис. робітників), Ряшківська, Батуринська, Салтівська. На Правобережжі відомими мануфактурами були: Тульчинська (гр. Потоцького), яка нараховувала 95 верстатів, Корецька (кн. Чорторийського), де працювало близько 140 робітників, Заліщицька, де працювали селяни-кріпаки та 18 німецьких майстрів. Набуло поширення *виготовлення полотна* на мануфактурах у таких містах як Почеп, Немирів, Корець, Мукачеве.

Досить екзотичним було створення казенної мануфактури з *виготовлення шовку-сирцю* у Новій Водолазі на Слобожанщині, до якої було приписано понад 4 тис. селян. Згодом шовкові мануфактури було засновано у Кодакі та Києві, а у Ніжині – дві шовкові мануфактури.

Власниками *рудень* на Чернігівщині та Волині у *металургійній галузі* були переважно магнати, шляхтичі, монастирі та міщани. Вони склалися з млина, димарні, де з руди виплавлялося залізо, і кузні. У руднях використовували водяні колеса, а робочий період там тривав 3-3,5 місяці влітку та восени.

Вперше в Україні *папір* почали виготовляти у XVI ст. на Східній Галичині у м. Янові. Тут було зосереджено найбільше папірень в Україні. Східна Галичина залишалася основним центром виробництва паперу в Україні впродовж XVII – XVIII ст.

В Україні поширеним було *варіння селітри* у басейнах таких річок як Псел, Ворскла, Оріль, Дніпро, Буг. Основним споживачем української селітри була російська скарбниця.

У другій половині XVIII ст. на території України функціонувало більше сотні *гут*, на кожній з яких працювало від 15 до 25 робітників. Гути для виготовлення скла використовували переважно найману працю. Успішно розвивалися мануфактури для *виготовлення поташу* – буди, солеварні, пороховні тощо.

Таким чином, протягом XVI – XVIII ст. в українській промисловості мануфактура поступово витісняє цехове виробництво. В

умовах панування в Україні феодально-панщинної системи господарства створення у другій половині XVIII ст. на території України 40 великих централізованих мануфактур у текстильній галузі було провісником великого капіталістичного виробництва. На відміну від Західної Європи, в Україні працювали мануфактури, які надавали перевагу не вільнонайманій праці, а переважно праці кріпаків. Такі кріпосні мануфактури базувалися на феодальній основі, що й пояснює їхню специфіку. Створення мануфактур було викликане розвитком товарно-грошових відносин та сприяло руйнації феодального господарського устрою.

7.3. Особливості генезису економічної науки в Україні

На процес зародження та становлення економічної науки в Україні суттєвий вплив мали, з одного боку, — розвиток економічної науки та наук про суспільство в Європі, а з другого, — умови соціально-економічного розвитку власне українського суспільства.

Незважаючи, що рівень економічного розвитку безпосередньо не детермінує розвиток економічної науки, проте, прогностична її функція змушена забезпечувати економічну практику. Класична політична економія зародилася у Англії і Франції, які належали до найрозвинутіших в економічному відношенні держав світу. Буржуазна революція та промисловий переворот в Англії (остання третина XVIII – 30-40-і рр. XIX ст.) заклали фундамент економічного прогресу. У Франції промисловий переворот мав порівняно зтяжний характер, але навіть там він відбувся раніше ніж у Російській та Австрійській імперіях, до складу яких належали на той час землі України. Соціально-економічний розвиток Англії та Франції висунув на перший план вирішення економічних питань і був сприятливим для розвитку економічної науки.

Натомість, соціально-економічний розвиток українського суспільства в першій половині XIX ст. відставав від передових західних суспільств. Українське населення перебувало під тягарем відсталого кріпосницької системи, яка породжувала цілий комплекс суспільних суперечностей, що підсилювалися національним гнобленням і відсутністю власної держави. Колоніальна за-

лежність українських земель визначала їх економічний розвиток, структуру економіки, географію економічних і наукових зв'язків.

Вже з другої половини XVIII століття в Україні відчувається поглиблення кризи кріпосницької системи: натуральне господарство поступово набирає риси простого товарного виробництва, в обмежених рамках розвиваються товарно-грошові відносини. Починаючи з 30-х років XIX століття, коли в Російській імперії почався промисловий переворот, який прискорив формування індустріального суспільства, необхідність ліквідації кріпосництва стає все більше очевидною. Відсутність ринку вільної робочої сили стримувала розвиток промисловості та створення повноцінного внутрішнього ринку з розвинутими товарно-грошовими відносинами.

Незрілість прогресивних капіталістичних форм господарювання, панування феодально-кріпосницької системи, відсутність громадянських свобод в Україні тривалий час обмежували дослідницьку базу для глибокого економічного аналізу, що стримувало генезис економічної науки. Початок промислового перевороту в Російській імперії у 30-х роках XIX ст. пожвавив економічні дослідження, оскільки пізнавальний інтерес до економічної науки був підсилений прогностичними потребами.

Класична політична економія Адама Сміта проникла в Україну у першій половині XIX ст. передусім завдячуючи відкриттю університетів у Харкові та Києві. Викладання політичної економії у Харківському університеті було запроваджено на кафедрі цивільного права юридичного факультету у 1805 року одночасно із його заснуванням, а у 1935 році було відкрито окрему кафедру політичної економії. У цьому Харків, за словами американського дослідника І.-С. Коропецького, не поступався провідним навчальним закладам світу. Наприклад, економіка як окрема дисципліна почала викладатися у Колумбійському університеті Нью-Йорка у 1818 р., в Оксфордському – у 1825 р., у *College de France* – у 1830 році¹⁷.

На початку XIX століття в Російській імперії значно бракувало фахівців, у тому числі і в економічній галузі. На посади урядовців, чиновників, викладачів університетів до столиці та губернських центрів запрошували іноземців. Серед запрошених до Росії

¹⁷ *Коропецький І.-С.* Українські економісти XIX століття та західна наука. — К.: Либідь, 1993. — С. 23.

були: українець із Закарпаття, випускник юридичного факультету Віденського університету, майбутній перший ректор Петербурзького університету Михайло Балудянський; випускник юридичного факультету Геттінгенського університету, майбутній професор Московського університету Христіан Шльоцер та ін.

До Харківського університету для викладання політичної економії були запрошені з Німеччини: Йозеф Ланг, який отримав юридичну освіту у Фрайбургському університеті, та професор із університету м. Галле — Людвіг фон Якоб.

У 1834 р. у Києві було відкрито Імператорський університет Святого Володимира, де з 1842 р. у почали викладати політичну економію, але для її викладання бракувало фахівців, тому у 1845 р. викладання припинили.

Починаючи з 20-х років XIX століття на посади професорів та ад'юнктів у Харківському університеті стали більше запрошувати вчених, що отримали підготовку в університетах Росії, але адекватної заміни німецьким вченим майже до початку 1840-х рр. знайдено не було. Першим справжнім фахівцем не іноземцем у Харкові був Тихін Степанов, а у Києві — Іван Вернадський, який у 1846 році поновив викладання курсу політичної економії.

Значний внесок у поширенні економічної науки в Україні зробив німецький вчений Генріх Шторх, який хоча і мешкав за її межами, але вплив якого на її розвиток не можна не помітити. Німецькі вчені прагнули «вмонтувати» досягнення класичної політичної економії у форму німецької камералістики.

7.4. Погляди представників класичної політичної економії в Україні

В поширенні ідей класичної політичної економії не лише на теренах України, а і всієї Російської імперії чільне місце посідає учень «батька політичної економії» Адама Сміта **Семен Десницький** (кін. 30-х рр. XVIII ст.— 1789). Протягом шести років він навчався в університеті м. Глазго, де слухав лекції Адама Сміта з юриспруденції, провідне місце у яких відводилось економічним питанням. Вони мали неабиякий вплив на формування світогляду Десницького. Існують відомості про дружні стосунки між Адамом Смітом і Семеном Десницьким, який не тільки захоплювався

економічними ідеями вчителя, а й намагався зрозуміти особливості шотландської і англійської культури та ментальності.

Соціально-економічні і правові погляди вченого відображені у публічних доповідях та проєкті реформування правових основ Російської імперії, а його основні наукові досягнення належать до галузі соціології і права. З іменем вченого пов'язують становлення правничої науки в Російській імперії. Центральне місце в науковому доробку Семена Десницького посідають інституційні аспекти власності. В доповіді виголошеній 30 червня 1768 р. на публічних зборах Московського університету *«Слово про прямий і найближчий спосіб до вивчення юриспруденції»* вчений виявляє себе прихильником ідей економічного матеріалізму Адама Сміта.

На початок XIX ст. припадає реформаторська діяльність українського вченого, випускника Віденського університету, **Михайла Балудянського** (1769—1847). У 1809 році він очолює одне із відділень комісії по кодифікації законів у Міністерстві фінансів Російської імперії, яке займалось фінансовими та сільськогосподарськими питаннями. Велика частина наукової спадщини вченого, що створена у перше десятиліття XIX ст., дійшла до нас у рукописному вигляді під назвою *«Система Михайла Балудянського»*. На підставі послідовного дослідження вченим теоретичних концепцій меркантилістів, фізіократів та Адама Сміта, які він зробив у публікаціях *«Статистического журнала»* (1806, 1808 рр.), можна зробити висновок, що *економічна свобода* та пов'язані з нею цінності є найконструктивнішим елементом його концепції.

Пошуки нових форм соціальної організації були притаманні діяльності засновника Харківського університету **Василя Каразіна** (1773—1842). Будучи противником монархічного устрою держави, вчений створив широку програму економічного розвитку основних секторів економіки, передусім — аграрного. Він не обмежувався теоретичними міркуваннями, а здійснював практичні кроки для звільнення селян від кріпосницької залежності. Цьому сприяло створене ним *Філотехнічне товариство*, експериментальним полігоном якого був маєток вченого. Василь Каразін був добре обізнаний з господарською практикою і на підставі ґрунтовних економічних розрахунків організації селянських повинностей, рентних платежів, лісоторування, організації податкової системи тощо зробив висновок, що тільки вільний селя-

нин здатен на продуктивну працю. Вирішення економічних проблем у його наукових працях тісно перепліталось з ліквідацією кріпосництва, – головної соціальної проблеми, що гальмувала ефективність економічної системи.

Першим не іноземцем, хто почав професійно викладати політичну економію в Україні, був професор Харківського університету **Тихін Степанов** (1795—1847). Науковому становленню Тихона Степанова як вченого економіста сприяло співробітництво у Петербурзі із академіком Генріхом Шторхом. Економіку він розглядав як систему, а у «системі все узагальнено, та й інакше бути не може»¹⁸.

Найкраще економічна концепція Т. Ф. Степанова висвітлена у його основній двотомній праці *«Записки про політичну економію»* (1844, 1848 рр.), яка була першим у Російській імперії оригінальним курсом політичної економії російською мовою, і яка написана під значним впливом класичної політичної економії. Попри певні огріхи, яких неможливо було уникнути з огляду на новизну поставленої мети, Т. Степанов з достатньою глибиною аналізу висвітлив розуміння предмету та основних категорій політичної економії: багатства, суспільного розподілу праці, продуктивної та непродуктивної праці, цінності, капіталу, заробітної плати, прибутку, проценту, ренти та ін. Незважаючи на захоплення Т. Степанова ідеями класичної політичної економії, він завжди критично підходив до теоретичних висновків класиків, застерігаючи сучасників від бездумного їх наслідування. У центрі філософської концепції політичної економії Т. Степанов ставить людину та її діяльність, що обумовлює гуманістичне спрямування усієї його праці.

Особливе місце у становленні класичної політичної економії в Україні належить **Івану Вернадському** (1821—1884). У 1841 році він закінчив філософський факультет Київського університету. У 1847 р. І. Вернадський у Петербурзі захистив магістерську дисертацію *«Про теорію потреб»*, яка заклала основи майбутніх наукових інтересів вченого. На думку А. Анікіна, «заснована Вернадським буржуазно-ліберальна традиція викладання і дослідження політич-

¹⁸ Степанов Т. Ф. Записки о политической экономии. — СПб., 1844. — Ч. I. — С. XVIII.

ної економії жила в університеті Святого Володимира включно до початку ХХ ст.»¹⁹.

Класична політична економія у викладенні Івана Вернадського пронизана *антропоцентризмом*, який є характерною ознакою всієї української класичної політичної економії. Саме антропоцентризм наштовхнув вченого на створення теорії потреб, якою він прагнув вдосконалити вчення А. Сміта. У докторській дисертації «*Критико-історичне дослідження про італійську політико-економічну літературу до початку ХІХ століття*» (1849) Іван Вернадський сміливо переступає межі методологічного підходу класиків, вражає *системністю* мислення.

Методологічний підхід, який він використовував у докторській дисертації, вчений з успіхом запровадив у першому в царській Росії підручнику з історії економічної думки «*Нарис історії політичної економії*» (СПб. 1858). І. Вернадський був рішучим противником соціалістичних ідей. Соціалісти, на його думку, не розуміли «природи людини», яка прагне до приватно-товарного (тобто капіталістичного) способу господарювання.

Український вчений був на боці прихильників найліберальнішої форми впровадження аграрної реформи 1861 р.: повної приватної власності у сільському господарстві та повної юридичної і економічної свободи для селян. І. Вернадський наполягав на безкоштовній передачі землі селянам, був прихильником адаптації форм земельної власності до умов виробництва; виступав проти сільської общини, але заперечував необхідність її насильницького знищення.

Гигорій Цехановецький (1833—1898) у праці «*Значення Адама Сміта в історії політико-економічних систем*» (1859) характеризує особливості політико-економічних систем меркантилізму, фізіократії, акцентуючи увагу на позитивних аспектах історичної еволюції економічних знань. Зокрема, на його думку, заслугою фізіократів, є загальнолюдські цінності, космополітизм поглядів на народне життя, забезпечений досягненнями філософії ХVІІІ ст., які запозичив Адам Сміт для побудови власної теоретичної доктрини.

Дослідження Г. Цехановецького перебували в руслі поступального розвитку світової економічної науки, що проявлялось у тво-

¹⁹ Аникин А. В. Путь исканий: социально-экономические идеи в России до марксизма. — М.: Политиздат, 1990. — С. 329.

рчому сприйнятті концептуальних засад класичної політичної економії. Він прагнув їх переосмислити і вдосконалити, враховуючи потреби української дійсності.

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте вплив колонізаторської політики Російської імперії у XVIII ст. на соціально-економічний розвиток України.
2. Порівняйте господарський розвиток українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій.
3. Охарактеризуйте значення українських вчених для становлення економічної науки в Російській імперії.
4. Проведіть паралелі між економічними поглядами Василя Каразіна та Франсуа Кене. Що в них спільного? А що відмінного?

Теми рефератів:

1. Становлення економічних поглядів Михайла Балудянського та Семена Десницького.
2. Значення Харківського університету для поширення економічної науки в Україні.
3. Колоніальний характер розвитку господарства України у складі Російської імперії у XVIII – першій половині XIX ст.
4. Економіко-статистичні дослідження в Україні: Дмитро Журавський.
5. Становлення і еволюція економічних поглядів Івана Вернадського.

Тестові завдання:

1. «Показанщина» – це мито,
що збиралося за часів Гетьманської України:
А. за міру товару;
Б. за виготовлення спиртних напоїв;
В. за перетин мосту;
Г. за торги «престижним» товаром;
Д. за перетин кордону.
2. Рангове землеволодіння в
А. довічний характер;

- Україні у другій половині XVII ст. мало:
3. Власники рангових земель в Україні у другій половині XVII ст. називалися:
4. «Стації» – це податок, що за часів Гетьманської України вилучався на:
5. Основними джерелами фінансових надходжень гетьманської адміністрації були:
6. Коли фінансова система гетьманщини була об'єднана з фінансово-грошовою системою Росії?
7. Що таке «пропінація»?
- Б. тимчасовий і умовний характер;
В. характер господарської підтримки;
Г. державний характер;
Д. не окреслений часом характер.
- А. полковниками;
Б. кріпаками;
В. державцями;
Г. мануфактурниками;
Д. правильна відповідь відсутня.
- А. утримання війська;
Б. соціальний захист населення;
В. потреби державного апарату;
Г. розвиток ремесл;
Д. усі відповіді правильні.
- А. земельний фонд гетьманського управління;
Б. промисли, винокурні, шинки, млини;
В. митні збори від зовнішньої торгівлі;
Г. податки із «податних станів».
Д. усі відповіді правильні.
- А. 1764 р.;
Б. 1783 . р р.;
В. 1785 р.;
Г. 1786 р.;
Д. правильна відповідь відсутня.
- А. мито на спиртні напої;
Б. монопольне право феодала на виробництво та реалізацію горілки;

- В. захоплення селянських земель феодалом і приєднання їх до поміщицьких;
Г. наповнення бюджету за допомогою непрямих податків;
Д. правильна відповідь відсутня.
8. Великі магнатські латифундії переважали на:
А. колишній Гетьманщині;
Б. Слобожанщині;
В. Степовій Україні;
Г. Правобережній Україні;
Д. Лівобережній Україні.
9. Які теоретичні системи були охарактеризовані М. Балудянським у «Статистичному журналі» (1806–1808)
А. меркантилізму, фізіократів та теорія Адама Сміта;
Б. меркантилізму та схоластики;
В. фізіократів;
Г. Адама Сміта та Давида Рікардо;
Д. правильна відповідь відсутня.
10. Хто є автором першого в Російській імперії курсу політичної економії?
А. Семен Десницький;
Б. Михайло Балудянський;
В. Василь Каразин;
Г. Іван Вернадський;
Д. Тихін Степанов.

Література

Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. за ред. проф. С. В. Степаненка. – К.: КНЕУ, 2010. – С.303-331.

Родіонова Лариса. Економічна історія. Навч. пос. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – С. 138–197; 234–272.

Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 2 / за ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр.. – К.: Знання, 2005 – С. 7-64; 115-200.

Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2004. – С. 61–179.

Злупко С. М. Економічна історія України: Навч. пос. – К.: Знання, 2006. – 368 с.

Еволюція ринкових інститутів в Україні: монографія: У 2 ч. Ч. 1 / [В.В. Небрат, Н. А. Супрун та ін.]; за ред. к.е.н. В. В. Небрат: НАН України; Ін-т економіки та прогнозування – К., 2012. – 332 с.

Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б. Д. Лановика. 8-е вид., перероб. і доп. – К.: Вікар, 2006. – С. 233-305.

Тимочко Н. О. Економічна історія України: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2005.

Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд. С. М. Злупко. – К.: Знання, 2007. – 694 с.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

Тема 8.

ЕКОНОМІЧНА ДУМКА МОНОПОЛІСТИЧНОГО ПЕРІОДУ РОЗВИТКУ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА (70-ті роки XIX ст.– початок XX ст.)

8.1. Друга науково-технічна революція та її наслідки для розвитку продуктивних сил

Розвиток продуктивних сил світу у 70-ті роки XIX ст. – початку XX ст. відбувався під впливом другої науково-технічної революції.

Найвидатнішими досягненнями в науці початку XX ст. були: квантова теорія Макса Планка та теорія відносності Альберта Ейнштейна. Цим досягненням передувала теорія електромагнетизму Клерка Максвелла, яка стала вагомим підґрунтям для практичного впровадження електроенергетики як сили, що поступово почала витісняти силу пару в господарстві. Джон Дальтон у 70-х роках XIX ст., вдосконалюючи праці Лавуаз'є, запровадив в хімічну науку ідею атомізму. Матерія стала сприйматися атомістичною. Одночасно з появою атомістичної теорії, але незалежно від неї, в біології поширюється теорія клітини. Тріумф атомізму відбувся в кінці XIX століття, коли було відкрито електрон. Важливими були також відкриття закону збереження енергії та еволюційне вчення. На зламі XIX та XX століть зв'язок науки з виробництвом набуває системного характеру: створюється низка великих наукових лабораторій.

Завдяки динамо-машині німецького інженера Вернера фон Сіменса (1876), генератору (1883) і трансформатору (1891) американця Томаса Едісона з'явилася технологія отримання та передачі електроенергії на великі відстані. Таким чином, було закладено *нову енергетичну базу у промисловості і транспорті – електричну (табл. 8.1)*. Паралельно, завдяки винаходам парової турбіни і турбогенератора Чарлзом Парсонсоном (1884), продовжує вдосконалюватись використання енергії пару.

Початок другої промислової революції пов'язують із запровадженням у 60-х рр. XIX ст. *виплавки сталі*, що змінила технологію металургії і металообробки на основі масового впровадження конвертерів англійця Генрі Бесемера (1855) та плавильним печам француза П'єра Мартена (1864). Сталеплавильне виробництво виокремлюється в галузь. У 1880-і роки з'являється спосіб

отримання алюмінію електролітичним методом – потає кольорова металургія.

Табл. 8.1.

Порівняльні характеристики першої і другої технологічних революцій

Ознаки	Перша технічна революція – промисловий переворот	Друга науково-технічна революція
Енергоносії	Перехід від використання мускульної енергії людини і тварин та енергії вітру і води до використання енергії пару	Перехід до використання електричної енергії; поява двигунів внутрішнього згорання
Універсальний двигун промисловості	«Епоха пару»: парова машина Джеймса Ватта (1782)	«Епоха електрики»: динамо-машина В. Сіменса (Німеччина, 1867); сучасний генератор Т. Едісона (США, 1883)
Конструкційні матеріали	Заміна дерева і каміння чавуном і залізом	Лита сталь та поява легованої сталі

У 80-90-х рр. XIX ст. з'являються *двигуни внутрішнього згорання* (Генрі Даймлер, Карл Бенц, Рудольф Дизель), які набувають поширення в багатьох галузях промисловості і на транспорті.

Виникли нові галузі – *електротехніка* (електричне освітлення, засоби зв'язку, радіозв'язок, електроніка), автомобілебудування, хімічна промисловість. У 1877 році у США побудували першу телефонну станцію, а у 80-і рр. XIX ст. вони були майже у всіх великих містах Європи.

Революційні зміни відбулися у транспорті. У 1903 році почали будівництво теплоходів, танкерів. У тому ж році брати Райт здійснили чотири польоти на літаку з двигуном внутрішнього згорання. Відбулося становлення *повітряного* транспорту. З'явився новий вид транспорту – *автомобільний*. Перший автомобіль по-

будували у 1885 р. Готтліб Даймлер і Карл Бенц, а з 1890-х вже почалося їхнє промислове виробництво. Швидкому розвитку автомобілебудування сприяв винахід гумових пневматичних шин інженера Джона Данлопа (1895).

У хімічній промисловості були розроблено ефективні технології отримання сірчаної кислоти, соди, штучного каучуку, запропоновано новий метод отримання аміаку – основи азотних сполук, необхідних для виготовлення барвників, мінеральних добрив і вибухових речовин.

Кульмінацією промислової революції є поширення поточного виробництва і поточних ліній. *Винахід конвеєра* і поточної системи виробництва сприяло використанню спеціалізованих верстатів для виготовлення деталей – гвинтів, шайб, болтів тощо. Вперше конвеєр було застосовано на заводах Генрі Форда у 1912-1913 рр. У текстильній промисловості з'явився перший автоматичний ткацький верстат (1890).

У світі значно зростають промислові обсяги виробництва товарів, чисельність міського населення. Освоєння нових родовищ корисних копалин у колоніях сприяло розвитку та вдосконаленню транспорту та транспортних сполучень – розростається мережа та протяжність залізниць, будуються Суецький та Панамський канали. У великих містах з'являються лінії трамваїв та метро, на залізницях – тепловози та електровози.

В освітній революції щоб задовольнити потреби промисловості у кваліфікованих кадрах основний акцент зроблено на розвитку середньої та вищої освіти, особливо технічної. Розвиток освіти На зламі XIX–XX ст. розвиток освіти був добрим поштовхом для розвитку науки, техніки, технологій, літератури й мистецтва.

В результаті конкурентної боротьби відбувається монополізація ринків окремими великими монополістичними об'єднаннями – *картелями, синдикатами, трестами та концернами*. Після кризи 1873 р. зростає потреба у широкому залученні нових капіталовкладень, а тому набуває поширення нова *акціонерна форма організації бізнесу*.

Поява монополістичних об'єднань обумовила необхідність захисту конкурентного середовища, а це прямо вплинуло на посилення регулятивної ролі держави. Держава *набуває рис координаційного центру господарської системи*: застосовуючи антимонопольне законодавство, вона намагається захистити кон-

куренцію від впливу монополій, проводить жорстку протекціоністську політику захисту національного товаровиробника. Для цього уряд встановлює митні бар'єри, створює сприятливі умови оподаткування для національного бізнесу, формує державний сектор в економіці.

Підсумки другої науково-технічної революції:

1). Зміна галузевої структури промисловості. Вихід на провідні позиції галузей важкої промисловості, машинобудування, металообробки, транспорту, які потіснили галузі легкої, текстильної, харчової промисловості.

2). Збільшення розмірів промислових підприємств розширило можливості використання нової великої техніки.

3). Завдяки можливості передачі електричної енергії на далекій відстані з'явилася можливість будувати підприємства вдалині від джерел енергії.

4). Збільшення *продуктивності праці* та різке зростання обсягів світового виробництва: за 1850-1900 рр. видобуток вугілля зріс у 10 разів, нафти – у 25, протяжність залізниць – у 4 рази, а виплавка сталі за 1870-1900 рр. – у 20 разів.

5). Створення *акціонерних товариств*, що дало змогу залучати вільні капітали широких верств населення для реалізації дорогих довготривалих проектів (наприклад, будівництва залізниць).

6). *Монополізація економіки* і створення потужних монополістичних об'єднань: картелів, синдикатів, трестів.

7). *Посилення ролі держави* як координаційного центру господарської системи.

8.2. «Маргіналістична революція»: виникнення неокласичної школи в економічній науці

Перші концепції маргіналізму на початку XIX століття спостерігаються у працях Йоганна фон Тюнена (1873–1850), Антуана Огюстена Курно (1801–1877), Жюля Дюкло (1804–1866), Генріха Госена (1810–1858) (*рис. 8.1*). Ідеї маргіналізму, за винятком хіба що Тюнена, не використовувалися в теоретичних побудовах класичної політичної економії.

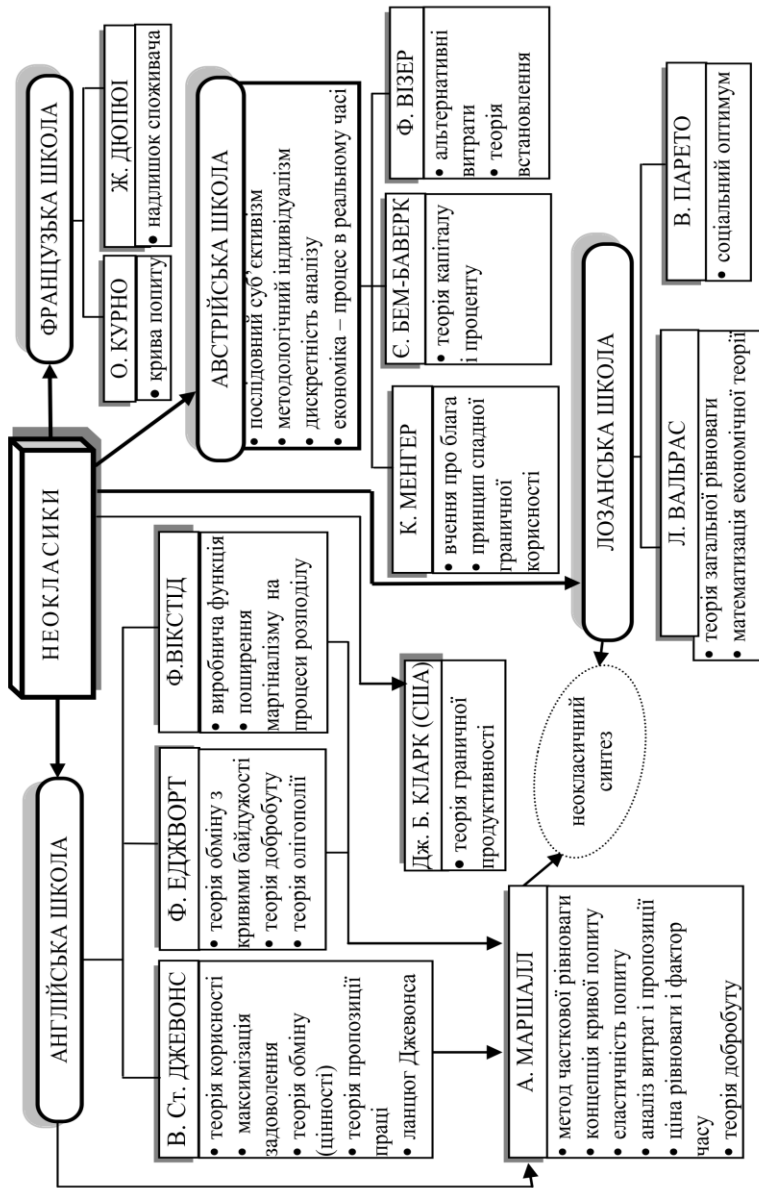

Рис. 8.1. Неокласичний напрям в економічній науці

На початку 70-х рр. XIX ст. відбулась так звана **«маргіналістична революція»**, яка була провісником неокласичної парадигми в економічній науці. Майже одночасно і незалежно одна від одної, різними мовами, відразу у трьох країнах – Австрії, Великій Британії та Швейцарії з'явилися написані на основі теорії граничної корисності праці Карла Менгера, Вільяма Стенлі Джевонса та Леона Вальраса. Маргіналізм був своєрідною реакцією на теорію цінності класичної школи. Згідно класичних теорій цінності (трудової теорії цінності, теорії трьох факторів виробництва) цінність блага визначається майже виключно об'єктивними факторами – витратами виробництва. Натомість маргіналісти зосередились на вивченні суб'єктивних факторів цінності – уподобаннях окремої людини.

Маргіналістична революція окреслює **перший або ранній** етап становлення неокласики, який ще називають маргіналізмом у вузькому розумінні. Він має такі спільні риси:

1. Предмет економічного аналізу. Зміщення акцентів з сфери виробництва на сферу споживання.

2. Методи економічного аналізу. Абстрактно-дедуктивний та заміна причинно-наслідкового аналізу функціональним, що відкрило двері для використання в економічній науці математичних методів.

3. Широке запровадження граничних величин («маргіналізм» від латинського *margo* – межа, границя) та диференційного числення. Зосередження уваги на зміні певної величини, за умови що друга змінилася на одиницю.

4. Суб'єктивізм – дослідження економічних явищ з точки зору окремого суб'єкту господарювання. Маргіналізм часто називають суб'єктивною школою економіки.

5. Методологічний індивідуалізм – виведення закономірностей функціонування господарства в цілому із поведінки окремо взятого суб'єкту господарювання.

6. Наголос на дослідженні використання обмежених ресурсів з метою задоволення потреб людини в окреслений проміжок часу.

7. Сприйняття ринкової системи як системи рівноваги (крім австрійської школи), яка базується на раціональній поведінці людини (концепції *homo economicus*).

Поступово критика класиків представниками маргіналізму дещо пом'якшується і у процесі його еволюції він запозичує певні елементи класичної політичної економії. На **другому або пізньому** етапі (80-90-і рр. XIX ст.) маргіналізм зусиллями американця Джона Бейтса Кларка, швейцарця Вільфредо Парето і особливо англійця Альфреда Маршалла поступово трансформується в неокласичну школу (маргіналізм у широкому розумінні), яка стає провідною парадигмою в економічній науці на довгі десятиліття.

Неокласична школа і класична політична економія мають такі спільні риси:

1. Погляд на економічну теорію як науку універсальну, що має абстрактно-дедуктивний характер.
2. Концепція людини економічної – *homo economicus*.
3. Недооцінка ролі грошей та ігнорування впливу їх кількості на реальні господарські процеси.
4. Заперечення криз перевиробництва та певне нехтування проблемами макроекономіки.
5. Принцип економічної політики – доктрина *laissez faire* та заперечення необхідності втручання держави в економіку.

Основними розбіжностями між класиками і неокласиками є ігнорування останніми теорії цінності як основної проблеми економічної науки та відмова від аналізу економічного зростання і динаміки розподілу доходів.

Оскільки неокласика виросла з маргіналізму, то вона має з своїм раннім етапом такі спільні риси:

1. Принцип оптимізації, що тісно пов'язаний з ідеєю повної раціональності поведінки економічних суб'єктів (концепція – *homo economicus*).
2. Методологічний індивідуалізм.
3. Привнесення в економічну теорію суб'єктивізму і психологізму.
4. Наголос на функціональному, а не на причинно-наслідковому, методі аналізу.
5. Сприйняття економіки як системи рівноваги.

Проте, трансформуючись у неокласику, маргіналізм втратив деякі свої суттєві риси, зокрема:

1. Надмірний акцент на сфері споживання та нехтування сферою виробництва.

2. пояснення теорії цінності як основної проблеми економічної науки.

3. Надмірний психологізм.

8.3. Особливості методології австрійської школи маргіналізму. Карл Менгер

Методологічні засади австрійського маргіналізму у порівнянні з іншими школами мають певні особливості:

1. Надмірний наголос на суб'єктивізм та психологізм.

2. Значний акцент на сфері споживання і нехтування сферою виробництва.

3. Дотримання принципу «вихідної категорії», характерного для класичної політичної економії

4. Розуміння економічної науки як такої, що досліджує причинно-наслідкові, а не функціональні зв'язки.

5. Перевага якісного характеру економічного аналізу та нехтування графічними та алгебраїчними методами аналізу.

6. Погляд на економічні феномени як на результат спонтанних дій

7. Відмова від погляду на господарство як на систему рівноваги.

Австрійська школа мала своїм вчителем Карла Менгера (1840-1921), який виклав її теоретико-ідейний зміст у праці «Основи вчення про народне господарство» (1871). Основними складовими вчення К. Менгера є вчення про блага, про цінність та про обмін.

Вчений починає свою працю з розкриття *концепції економічного блага*. На його думку, річ набуває рис блага за таких умов:

а) наявність певної потреби людини;

б) наявність в даній речі потенційних властивостей, що дозволяють їй задовольнити цю потребу;

с) знання людини щодо потенційних властивостей речі;

д) володіння річчю, що дозволяє використовувати перелічені властивості.

Автор особливо підкреслює суб'єктивний характер благ та поділяє їх на блага першого порядку, що безпосередньо задовольняють потреби людини, і блага вищих порядків, які забезпечують створення благ першого порядку і задовольняють потреби

людини опосередковано. Наприклад, засоби виробництва для нас можуть мати цінність тільки у тому випадку, коли ми маємо у наявності повну комбінацію комплементарних (таких, що доповнюють одне одного) благ даного порядку, що є достатньою для виробництва корисного продукту – блага нижчого порядку. Цінність передається від споживчих благ виробничим, а не навпаки.

Коли потрібна кількість благ перевищує їх пропозицію, такі блага є *економічними*, саме на них має бути зосереджене першочергове задоволення потреб. Натомість, *неекономічними* є блага, пропозиція яких перевершує потреби у них.

Карл Менгер вважає, що усі економічні блага мають *цінність*, яку він визначає як «значення, яке для нас мають конкретні блага або кількості благ внаслідок того, що задовольняючи свої потреби ми усвідомлюємо свою залежність від тієї їх кількості, що є у нашому розпорядженні»²⁰. Отже цінність у нього набуває суб'єктивного змісту

Суб'єктивна цінність – це значення, яке має для індивіда дане благо. Цінність не є об'єктивною властивістю речі, а є оцінкою блага індивідом. Тому одне й те ж саме благо може мати різну цінність для різних індивідів.

Необхідними умовами для володіння благом є:

- а) його корисність для даного індивіда;
- б) рідкісність.

Суб'єктивна цінність блага визначається корисністю для індивіда останньої одиниці спожитого блага.

Менгер заперечує *концепцію обміну* об'єктивних еквівалентів. На думку вченого, обмін має передбачати вигоду для обох сторін, інакше сторони могли б вільно обмінятися тими ж самими благами. В основі пропорцій обміну між благами є співвідношення граничної корисності благ. Менгер категорично відкидав теорію трьох факторів виробництва. Існують лише блага вищого порядку, і їхня роль фактично однакова. Тільки процес послідовного встановлення на основі *спадної граничної корисності* забезпечує пропорції, в яких розподіляється винагорода між факторами, що беруть участь у виробничому процесі. Такий підхід інакше ще називають *теоремию розподілу* Менгера, яка сьогодні сформу-

²⁰ Австрийская школа в политической экономии. К. Мэнгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер. – М. Экономика, 1992. – с. 94

льована таким чином: коли доходи є пропорційними розміру виробленої продукції, а оплата кожного фактору дорівнює його граничному продукту, то загальна сума такої оплати дорівнює сукупному продукту.

8.4. Вчення Альфреда Маршалла. «Принципи економічної науки» (1890)

Альфред Маршалл (1842-1924) стояв біля витоків неокласичного аналізу. В його економічній теорії, яку він виклав у своїй основній праці «Принципи економічної науки» (1890), органічно поєднані досягнення класичної економічної науки (Сміта, Рікардо і Дж. С. Мілля) та досягнень маргіналістської революції (від Менгера до Вальраса).

А. Маршалл – провідний представник неокласичної економічної теорії, отримав освіту в Кембріджському університеті, де протягом 1885-1908 рр. працював професором політичної економії. З іменем вченого пов'язано становлення кембріджської економічної школи. Серед його учнів були такі видатні економісти як А. Пігу, Дж. М. Кейнс, Дж. Робінсон та інші. Завдяки Маршаллові у 1902 р. було завершено поділ предмету економічної теорії на два самостійних об'єкти - мікроекономіку і макроекономіку, що разом творять єдину економічну теорію, або *economics*.

Безперечно основою працею А. Маршалла є «Принципи економічної науки» (1890). Наслідуючи класиків, він досліджував економічну діяльність людей з позицій «чистої» економічної теорії та ідеальної економічної моделі, які забезпечить «досконала конкуренція». Ідеї класичної політичної економії Маршалл аналізував через призму нових принципів маргіналізму. Зокрема, ідею ринкової рівноваги він характеризував на мікроекономічному рівні, тобто на рівні фірми, галузі.

Вчений мав значний хист до систематизації знань, синтезував і використовував теоретичні здобутки економістів минулого та сучасного: Курно, Дюп'юї, Тюнена, Рікардо; намагався об'єднати всі найкращі здобутки класичного напрямку, маргіналізму і, навіть, історичної школи.

Не відкидаючи математичних методів в економічному аналізі, вчений застерігав від надмірного ними захоплення. За допомогою

математики можна наочніше викладати думки, але вона, на його думку, спотворює перспективу і нехтує факторами, які складно піддаються математичному обґрунтуванню.

Новаторські ідеї Альфреда Маршалла:

1. Вважав за необхідне враховувати *фактор часу* при аналізі ціноутворення, перший звернув увагу на взаємозалежність між витратами виробництва і ціною в залежності від тривалості періоду – *довготривалого* чи *короткотермінового*. Проте фактор часу вчений вважав джерелом найбільших ускладнень в економічній теорії.

2. Висунув ідею *еластичності попиту і пропозиції* за ціною, тобто функціональну залежність попиту і пропозиції від зміни ціни.

3. Запропонував ідею *представницької фірми*, тобто фірми у якій витрати, враховуючи нормальний прибуток, дорівнюють ціні. Витрати представницької фірми є визначальними в довготривалому проміжку часу.

4. Завдання економічної науки – це збір інформації щодо економічної поведінки індивіда: «Економічна наука це не сукупність конкретної істини, а лише знаряддя конкретної істини»

5. Вихідною точкою аналізу вважав *функціональний аналіз*. Ринковій економіці притаманна тенденція до *рівноваги*, а механізмом її встановлення є *ринок досконалої конкуренції*, що передбачає:

а) гнучкість цін;

б) неможливість впливу, ні виробника, ні споживача, на процеси ціноутворення;

в) усі мають однакову інформацію щодо ринку для прийняття рішень.

Концепція ціноутворення Альфреда Маршалла

1. Теорія ціни А. Маршалла є симбіозом витрат виробництва, граничної корисності, попиту і пропозиції.

2. Маршалл використовував *принцип економічної рівноваги*, який є визначальним в аналізі неокласиків.

3. Запровадив до обігу поняття: *ціна попиту*, яка визначається корисністю товару. Функція попиту на товар залежить від граничної корисності. На відміну від австрійської школи, *категорію*

граничної корисності вчений пов'язує виключно з функцією попиту.

4. *Ціна пропозиції* визначається виключно витратами виробництва. На відміну від класичної політичної економії, витрати у Маршалла створюють не реальні витрати, а вони є сумою страждань, що викликані працею або ж утриманням від невиробничого споживання капіталу (теорія Н. Сеніора).

5. *Ціна пропозиції* має компенсувати негативні відчуття: *заробітна плата* – компенсація стомлюваності; *відсоток* – компенсація за очікування; *підприємницький дохід* – плата за ризик.

6. *Ціна рівноваги* – точка перетину кривих попиту і пропозиції. В умовах короткотривалої рівноваги на ціну впливає попит (гранична корисність), а в умовах довготривалої – витрати виробництва. Рівновага можлива тільки в умовах *вільної конкуренції*. На графіку точку перетину кривих попиту і пропозиції називають «Хрест Маршалла».

7. У *теорії цінності* Альфред Маршалл враховує об'єктивний і суб'єктивний підходи. Ціна рівноваги змінюється, оскільки змінюються її складові, проте мінливими в умовах ринку є інші чинники: дохід, час, економічна ситуація.

Критикуючи В. Ст. Джевонса за односторонність аналітичних підходів раннього маргіналізму, вчений доповнив свій аналіз, дослідженням витрат виробництва в короткостроковому і в довготривалому періоді. На відмінну від інших неокласиків, він не ігнорував, а цінував здобутки *історичної школи* на чолі з Вільгельмом Рошером, віддавав їй належне за широту думки, еволюційність підходів, порівняльну характеристику етично-правових особливостей економіки різних держав.

Таким чином, Альфред Маршалл розширив інструментарій дослідження новими категоріями і запропонував нові методологічні підходи в економічній науці. На особливу увагу заслуговує *метод часткової рівноваги*. Вчений, досліджуючи фактори, що впливають на обсяги попиту і пропозиції на ринку певного блага, абстрагується від незначних факторів, що суттєво не впливають на встановлення ринкової рівноваги. А. Маршалл вважав, що абстрагування від дії вторинних факторів найкраще підходить для практичного використання на конкретних індивідуальних ринках.

Проте А. Маршалл не ігнорував наявних зв'язків у системі національного ринку. Зокрема, досліджуючи проблему ціноутворення на ринках факторів виробництва, вчений *використовує метод загальної рівноваги*.

Альфред Маршалл розробив основи сучасної мікроекономіки, а його концептуальний підхід і теоретичні досягнення відіграли значну роль в розвитку економічної науки ХХ ст., вплинувши на основні напрями її досліджень. Вони й сьогодні широко використовуються в ринковій економіці.

Завдання для самостійної роботи

1. В чому проявляється революційний характер теоретичних здобутків К. Менгера, В. Джевонса та Л. Вальраса в економічній науці?

2. Розкрийте особливості Другої науково-технічної революції та її вплив на структуру господарства провідних держав світу.

3. Причини та фактори прискореного індустріального зростання США та Німеччини на зламі ХІХ – поч. ХХ ст.

4. Основні етапи становлення неокласичної традиції в економічній науці.

5. Здійсніть порівняльний аналіз основних шкіл маргіналізму: австрійської, англо-американської та лозаннської.

Теми рефератів:

1. Особливості Другої науково-технічної революції в європейських державах.

2. Вплив акціонерної форми власності на структурні перетворення в економіці

3. Протекціонізм і лібералізм в площині становлення монополістичних об'єднань.

4. Методологія Альфреда Маршалла.

5. Загальна характеристика «маргіналістичної революції» в економічній науці.

6. Економічні погляди Кнута Вікселя.

Тестові завдання:

1. Представниками нової історичної школи Німеччини є:
А. К. Кніс, В. Рошер, Б. Гільдебранд;
Б. М. Вебер, В. Зомбарт;
В. К. Бюхер, Г. Шмоллер, Л. Brentano;
Г. Ф. Ліст, О. Конт;
Д. правильна відповідь відсутня.
2. Основним методом дослідження Німецької історичної школи є:
А. абстрактно - дедуктивний;
Б. індуктивний;
В. емпіричний;
Г. функціональний;
Д. причинно-наслідковий.
3. Провісником Німецької історичної школи вважають ідеї:
А. Давида Рікардо;
Б. Франсуа Кене;
В. Джона Стюарта Мілля;
Г. Фрідріха Ліста;
Д. Карла Менгера.
4. Представниками Австрійської школи маргіналізму є:
А. К. Менгер, Ф. Візер, Є. Бем-Баверк;
Б. Дж. Б. Кларк, В. Парето;
В. А. Маршалл, А. Пігу;
Г. Л. Вальрас, В. Парето;
Д. К. Кніс, В. Рошер, Б. Гільдебранд.
5. Представниками Кембриджської школи вважають таких вчених:
А. А. Маршалл, Ф. Вікстід, А. Пігу;
Б. А. Сміт, Д. Рікардо, Т. Р. Мальтус;
В. К. Менгер, Є. Бем-Баверк;
Г. Дж. Б. Кларк, Г. Ч. Кері;
Д. правильна відповідь відсутня.
6. З працями яких вчених пов'язують «маргіналістичну революцію» в економічній науці?
А. Д. Б. Кларк, А. Маршалл, В. Парето;
Б. К. Менгер, В. Ст. Джевонс, Л. Вальрас;

7. Автором праці «Протестантська етика і дух капіталізму» є:
- А. Вільгельм Рошер;
Б. Джон Ст. Мілль;
В. Гюстав фон Шмоллер;
Г. Карл Кніс;
Д. Макс Вебер.
8. До Шведської школи належать такі представники:
- А. К. Менгер, В. Ст. Джевонс;
Б. Д. Б. Кларк, А. Маршалл,
В. Парето;
В. К. Віксель, В. Кассель;
Г. Б. Гільдебранд, К. Кніс,
В. Рошер;
Д. правильна відповідь відсутня.
9. Спільною рисою для неокласичної школи і класичної політичної економії є:
- А. абстрактно-дедуктивний метод дослідження;
Б. концепція «homo economicus»;
В. недооцінка ролі грошей та їх впливу на господарські процеси;
Г. доктрина «laissez faire»;
Д. усі перераховані риси є спільними.
10. При трансформації маргіналізму (у вузькому розумінні) в неокласичну школу було втрачено (вказати на зайве):
- А надмірний психологізм;
Б. наголос на сфері споживання;
В. розуміння проблеми цінності як центральної проблеми економічної теорії;
Г. принцип методологічного індивідуалізму;
Д. правильна відповідь відсутня.

11. Серед маргіналістів засновником сучасного методу макроекономічного моделювання вважають:
12. Другий етап «маргіналістичної революції» – становлення неокласичної традиції пов’язане з іменами:
13. Хто із названих економістів досліджував проблемами граничної продуктивності капіталу і праці?
14. Теорію граничної корисності доповнив граничною концепцією відсотка:
15. Хто із названих економістів присвятив свої дослідження проблемі встановлення ціни рівноваги?
16. Хто з названих економістів створив «синтетичну теорію цінності»?
- А. В. Джевонса;
Б. Л. Вальраса;
В. Дж. Б. Кларка;
Г. В. Парето;
Д. А. Маршалла.
А. К. Менгера,
У. Ст. Джевонса,
Л. Вальраса;
Б. В. Зомбарта, М. Вебера,
Ф. Ліста;
В. А. Маршалла,
Дж. Б. Кларка, В. Парето;
Г. А. Маршалла,
У. Ст. Джевонса,
К. Менгера;
Д. Л. Brentано, Г. Шмоллера,
К. Бюхера.
А. Дж. Б. Кларк;
Б. К. Менгер;
В. Л. Вальрас, В. Парето;
Г. А. Маршалл;
Д. В. Зомбарт.
А. В. Джевонс;
Б. А. Маршалл;
В. Дж. Б. Кларк;
Г. Є. Бем-Баверк;
Д. Л. Вальрас.
А. Л. Вальрас, В. Парето;
Б. Дж. Б. Кларк;
В. К. Менгер, Є. Бем-Баверк;
Г. В. Рошер;
Д. всі відповіді правильні.
А. Кнут Віксель;
Б. Карл Маркс;
В. Карл Кніс;
Г. Леон Вальрас;
Д. Михайло Туган-

17. Серед представників історичних шкіл зайвим згадане прізвище:
Барановський.
А. Карл Кніс;
Б. Карл Бюхер;
В. Артур Сесіль Пігу;
Г. Бруно Гільдебранд;
Д. Вільгельм Рошер.
18. Хто є автором підручника «Принципи економічної науки» (1890)?
А. Дж. Стюарт Мілль;
Б. Альфред Маршалл;
В. Вільям Ст. Джевонс;
Г. Фрідріх Ліст;
Д. Тихін Степанов.
19. Які із форм монополістичних об'єднань були найпоширеніші у США?
А. картелі і концерни;
Б. синдикати;
В. тести і холдинг-компанії;
Г. концерни;
Д. синдикати і трести.
20. Хто є автором праці «Елементи чистої політичної економії»?
А. Генріх Госсен;
Б. Антуан Огюст Курно;
В. Вільям Джевонс;
Г. Леон Вальрас;
Д. Карл Менгер.

Література

Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. за ред. проф. С. В. Степаненка. – К.: КНЕУ, 2010. – С.332–378.

Родіонова Лариса. Економічна історія. Навч. пос. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – С. 273–308.

Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 1 / за ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр.. – К.: Знання, 2005 – С. 409–536.

История экономических учений: Учеб. пособие / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой:– М.: ИНФРА-М, 2004. – С.175-329.

Блауг М.. Економічна теорія в ретроспективі: Пер. з англ. – К.: Основи, 2000.– 680 с.

Злупко С. М. Історія економічної теорії. Підручник. – 2-е вид., випр.. і допов. – К.: Знання, 2005. – 285 с.

Історія економічних учень: хрестоматія: навч. посіб. / уклад.: В. Д. Базилевич, Н. І. Гражевська, А. О. Маслов та ін.; за ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2011. – 1198 с.

Еволюція ринкових інститутів в Україні: монографія: У 2 ч. Ч. 1 / [В.В. Небрат, Н. А. Супрун та ін.]; за ред. к.е.н. В. В. Небрат: НАН України; Ін-т економіки та прогнозування – К., 2012. – 332 с.

Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б. Д. Лановика. 8-е вид., перероб. і доп. – К.: Вікар, 2006. – С. 82-117.

Маршалл А. Принципы экономической науки / пер. с англ. – Т. I – III. – М.: Прогресс, 1993.

Реферат підручника А. Маршалла «Принципи економічної науки». (Референт-укладач Фещенко В. М.) – К.: АДС «УМК Центр», 2001 – 211 с.

Тема 9.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

(друга половина XIX – початок XX ст.)

9.1. Завершення промислового перевороту: становлення ринкових форм господарства в Україні

Розпочавшись тільки у 20–30-і рр. XIX ст., промисловий переворот в Україні на межі 50-60-х рр. перейшов до нової фази, яку пришвидшило скасування у 1861 р. кріпосного права у Наддніпрянській Україні. Цю фазу можна умовно назвати індустріалізацією.

Почався промисловий переворот у харчовій промисловості, а саме у цукроварінні. Після аграрної реформи 1861 року вивільнилась значна кількість праці, що сприяло поширенню тенденції до перетворення кріпосної мануфактури з примусовою працею кріпосних селян на фабрику, де використовувалась праця вільнонайманих робітників. Протягом 1882-1885 рр. питома вага України у всеросійському виробництві цукру сягнула 87,8%. На цукроварнях масово впроваджується механізація, відбувається концентрація виробництва, поліпшується технологія переробки, зростає продуктивність праці. Цукрова промисловість була зосереджена переважно на Правобережжі та Харківщині, де у 90-і рр. XIX ст. діяло близько 150 заводів, а перед першою світовою війною їх кількість зросла до 210, де працювало близько 130 тисяч робітників. Цукроваріння впевнено посіло перше місце у структурі української промисловості.

Впровадження парової техніки та нововведень на гуральництві прискорило виробничий процес, збільшило вихід горілки на одиницю сировини, сприяло витісненню дрібних гуральнь. Для горілчаної промисловості подібно до цукрової характерною була концентрація виробництва: зменшення кількості горілчаних заводів супроводжувалось нарощуванням випуску продукції. Виробництво спирту в Україні зосереджувалося в Київській, Харківській та Подільській губерніях.

На початку 70-х рр. царський уряд відмовився від власної розбудови металургійних підприємств, а сконцентрувався натомість на заохоченні приватного підприємництва через довгострокові

кредити, виплати за готову продукцію тощо. Незабаром на Півдні України виникли Юзівський (1871) та Сулінський (1872) металургійні заводи. Згодом Юзівський завод налагодив виплавку місцевих руд на місцевому коксі, а у 1876 році запустив у дію вже другу доменну піч. Тільки за десятиліття з 1870 по 1880 рр. виробництво чавуну в Україні зросло у 4 рази, а прокату у 7,7 рази, що значно випереджало за темпами аналогічні процеси у Росії. Проте переломними для української металургії стали 80-90-і рр. XIX ст., коли в Катеринославській та Херсонській губерніях було побудовано 17 великих металургійних заводів. На заводах працювала велика кількість робітників: Юзівському – 5 тис. чол., Олександрівському – 4 тис., Кам'янському – бл. 3 тис. В результаті на Півдні України було створено велику металургійну промисловість, де у 1913 році в 21 металургійний завод, де виплавлялося 69% загальноімперського виробництва чавуну, 67% сталі, 58% прокату. Пір'я

Розвиток чорної металургії підштовхнув видобуток марганцевих руд у Нікополі та виробництво коксу, яке, на відміну від перших металургійних заводів, відразу почало формуватися на великих підприємствах.

Суттєві зрушення почали відбуватися у видобувній промисловості. Зокрема, паралельно з металургією, відбувалося освоєння Криворізького залізорудного басейну, де широко почали запроваджуватися нові парові машини. Вже на зламі XIX і XX ст. частка України у загальноімперському видобутку заліза складала 52,9%. На Донбасі у 1898 р. було зосереджено 92% усього видобутку вугілля імперії (без врахування Королівства Польського), а у 1913 році тут працювало 1200 шахт. Проте великі резерви робочої сили не сприяли нововведенням у вугільній промисловості

Машинобудівні заводи були реорганізовані переважно з великих механічних мануфактур. У 70-х рр. XIX ст. у Луганську і Горлівці були побудовані машинобудівні заводи; у Катеринославі – трубопрокатний і металообробні заводи. Машинобудування в Україні концентрувалося переважно на території Херсонської, Катеринославської, Київської та Харківської губерній. Машинобудівні заводи України спеціалізувалися переважно на виробництві сільськогосподарських машин, яких тут випускалося більше половини від усіх, що виготовлялися у європейській частині ім-

перії. Темпи зростання виробництва сільськогосподарського машинобудування були найвищими в Російській імперії.

Великим центром машинобудування став Харків, техніку для гірничих робіт почали випускати Краматорський, Горлівський та Катеринославський заводи. Перед першою світовою війною в Україні нараховувалося близько 450 машинобудівних і металообробних підприємств на яких працювало більше 55 тис. робітників та випускалася кожна п'ята одиниця продукції машинобудування царської Росії.

У 60-70-х рр. XIX ст. поширюється мережа залізниць, які стимулюють розвиток фабрично-заводської промисловості, передусім металургії, сприяють розвитку продуктивних сил України. На початку 90-их рр. в Україні діяло дев'ять залізничних магістралей загальною довжиною 7,6 тис. верст, значна частка вантажообігу вже забезпечувалася залізничним транспортом.

Вагомий внесок у розвиток промисловості й транспорту мав *іноземний капітал*: бельгійський, французький, англійський і американський. За його участі в Україні було створено 22 іноземні компанії, що зосереджували свою діяльність переважно у гірничій промисловості та металургії. 25% від загального обсягу капіталовкладень в економіку Російської імперії були капіталовкладення в Україну.

За даними першого 1897 р. російського перепису, міське населення України становило тільки 13% загальної кількості. В Україні було 4 великих міста (більше 100 тис. чол.), проте переважна частка міського населення мешкала в невеликих містах і містечках. Промисловий розвиток та колонізаторська політика царизму підштовхнули до українських міст значну кількість мешканців російських губерній, що значно деформувало етнічний склад міського населення Сходу і Півдня України. Наприклад, серед міського населення Миколаєва частка росіян стала становити 66,3%, українців – 7,5%. Навіть у Києві частка росіян зросла до 54,5%, українців – 21%. Приблизно 70% робітників Донбасу були з російських губерній. Це особливо показово, оскільки частка росіян серед населення України становила заледве 12%. Отже, процеси урбанізації зачепили незначну частину українців, що матиме негативні наслідки для позитивного вирішення націона-

льного питання у добу національно-визвольних змагань 1917-1920 рр.

Свідченням початку нового етапу у розвитку великої промисловості було розповсюдження в Україні *акціонерного капіталу*. В основному він розміщувався у гірничо-металургійній галузі. Серед відомих акціонерних компаній можна назвати такі як: Голубівське Берестово-Богодухівське гірничо-промислове товариство (1890), Російсько-Донецьке товариство кам'яно-вугільної та заводської промисловості (1895), акціонерне товариство брянських кам'яновугільних копалень та рудників (1896).

Згодом акціонерні товариства поширюють свою діяльність на інші галузі промисловості: Товариство рудників Дубової балки у Кривому Розі з видобутку залізної руди (1892), Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана (1896), Товариство Південно-Російського машинобудівного заводу (1896). Концентрація виробництва в Україні досягла нечуваних розмірів: станом на 1901 р. на 12 з 16 найбільших металургійних підприємств було зосереджено виробництво 87% виплавки чавуну у регіоні.

В Україні створюються перші *монополістичні об'єднання*:

у металургії – синдикат «Продамет» (1902), який на початок 1908 р. зосередив у своїх руках 66% усього виробництва заліза і сталі України;

у вугільній галузі – синдикат «Продвугілля» (1904), що контролював 75% видобутку вугілля у Донецькому басейні;

у харчовій промисловості – «Цукровий синдикат» (1887), засновником якого серед російсько-єврейських підприємців були Терещенки, як власники 7 заводів; Синдикат виробників рафінаду (1890).

Напередодні першої світової війни монополістичні об'єднання, що переслідували загальноімперські інтереси і розглядали усі багатства української землі виключно з точки зору колоніальної експансії, проникли практично у всі галузі господарства.

Таким чином, перед першою світовою війною, незважаючи на російський колоніалізм, Україна займала провідне становище в Російській імперії за видобутком вугілля, виправкою чавуну, виробництвом цукру. *Основною формою виробництва у промисловості стає фабрика*, яка витісняє мануфактуру; на місце мануфактурного ремісника прийшов робітник. Наслідком завершення промислового перевороту стало розгортання процесу індустріалі-

зації як бази для створення індустріальної структури господарства з домінуванням промисловості над сільським господарством. Проте процес індустріалізації, розпочавшись в Україні, так і лишився не завершеним.

Західна Україна залишалась аграрно-сировинним придатком Австро-Угорської імперії. Основна частка ВВП створювалася у сільському господарстві – 46%, в якому було задіяно 97% працездатного населення. Особливістю Східної Галичини та Закарпаття було значне аграрне перенаселення, що переважало потреби сільського господарства у 2-3 рази. На обробку промисловість припадало трохи більше 16% частини національного доходу краю. Але навіть у такому «закинутому» куточку Австро-Угорщини почали набувати поширення процеси акціонування й монополізації.

9.2. Загальна характеристика розвитку української економічної думки пореформеного періоду

На початку XX ст. видатний український вчений М. І. Туган-Барановський зауважував, що відповідаючи на питання щодо стійкості бідності в умовах зростання багатства, політична економія поділилася на три напрями:

1) перший об'єднує прихильників концепції Адама Сміта, які стояли на позиції «нерегульованого товарно господарського устрою», побудованого на вільній конкуренції та приватній власності;

2) другий – соціалізм, є протилежним першому, вбачає у приватній власності корінь бідності, а тому вважає, що засоби виробництва мають бути у руках суспільства;

3) третій – еклектичний, прагне зберегти ринкове господарство дещо пом'якшивши його дію державним втручанням на користь бідних прошарків суспільства²¹.

²¹ Туган-Барановский М. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. Четв. изд. – СПб., тип. М. А. Александрова, 1907. – С. 46.

Перший напрям представлений класичною політичною економією, змінила яку, як відомо, австрійська школа граничної корисності (маргіналізму). Використовуючи абстрактно-дедуктивну методологію класичної школи, маргіналізм зосередив сою увагу на вивченні процесів функціонування ринкової економіки та взаємодії між її структурними елементами.

В українській економічній думці кінця XIX – поч. XX ст. цей напрям був певно найменшим за чисельністю його представників. Він був представлений передусім у працях житомирян Романа Орженцького (1863–1923), Олександра Білімовича (1876–1963) та Євгена Слущкого (1880–1948). Незважаючи на різні ідеологічні та політичні платформи, їх об'єднувало прагнення створити на основі теорії граничної корисності власну суб'єктивно-психологічну теорію цінності, яка відкидала суспільно-необхідні витрати праці як єдину її субстанцію.

Саме цій проблемі були присвячені основні праці **Романа Орженцького** *«Корисність та ціна. Політико-економічний нарис»* (1895), *«Вчення про цінність у класиків і каноністів»* (1896), де він критикує марксистську та класичну теорію цінності та обґрунтовує з історико-філософських позицій психологічний напрям у дослідженні економічних явищ. Наслідуючи австрійську школу маргіналізму, Р. Орженцький у праці *«Основні закони цінності та їх практичне значення»* (1904) запроваджує до наукового обігу поняття об'єктивної оцінки, а фактично ціни («розцінки»), поширює принцип граничної корисності на оцінку витрат виробництва на основі теорії продуктивних благ.

З часом Р. Орженцький зосередиться на соціальному обґрунтуванні економічних явищ та понять, що простежується у його більш пізній праці *«До питання про природу психологічних явищ та метод їх вивчення»* (1914).

У тому ж напрямку проводив свої дослідження **Олександр Білімович**, який належав до представників пізнього поління Київської економічної школи. У 1914 році він публікує першу частину праці *«До питання щодо розцінки господарських благ»*, у якій використовується функціональний принципи аналізу господарських процесів, що є методологічною основою теорії рівноваги.

Більшість підходів до мінові цінності, на думку вченого, ґрунтуються на уявленні, що цінність знаходиться у самій природі речей, ще до процесу обміну, що вона є притаманною їх влас-

тивістю, яка існує в них до встановлення ринкової ціни. Білімович вважає, що ці визначення є метафізичними та пропонує в дослідженні рухатись від ціни, як первинного факту в галузі обміну, до мінової цінності: ціна як мінове відношення має виводитись із теорії обміну, а не навпаки.

Найбільших успіхів і світового визнання серед представників маргіналізму в економічній думці України досяг творець *теорії збалансованого бюджету споживача* Євген Слуцький.

Другий напрям – соціалістичний, представлений передусім теорією Карла Маркса. Марксизм, використовуючи абстрактно-дедуктивний метод класичної політичної економії, будував свою методологічну базу на соціальній, класовій обумовленості економічних явищ, які він розглядав як їхню об'єктивну складову і протиставляв індивідуалістичному їх поясненню класичною політичною економією та суб'єктивна-психологічному їх поясненню неокласиками. Прихильники Маркса скеровували свій метод для з'ясування історико-економічних закономірностей розвитку суспільства на різних етапах його розвитку.

Серед прихильників соціалістичного напрямку в Україні слід назвати Миколу Зібера, Сергія Подолинського, Миколу Косовського, Юліана Бачинського, Івана Франка. Прихильники *марксизму* в Україні зосереджували свою увагу не стільки на його революційних висновках щодо «всесвітньо-історичної місії пролетаріату», скільки на окремих, на їхню думку, важливих теоретичних аспектах цього економічного вчення. Насамперед підкреслимо зацікавленість українських вчених теорією трудової вартості (цінності) Карла Маркса.

Трудова теорія цінності мала неабиякий вплив на видатного українського економіста **Миколу Зібера** (1844–1888). Найкраще теорію цінності він виклав у розширеному варіанті своєї магістерської дисертації *«Давид Рікардо і Карл Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях»* (1885). На думку Миколи Зібера, трудова теорія цінності є надбанням усього людства. Надзвичайно цікавим є спостереження українського вченого, що витoki «теорії праці як вимірювача і регулятора мінових відносин» слід шукати в найдавніших звичаях первісних народів, через які общинна праця призводить до общинної, а відокремлена праця – до приватної власності. Зібер намагався аналізувати економіку як

єдине ціле. Серед стадій руху суспільного продукту вчений виокремлював виробництво, а оскільки виробництво, на його думку, скеровується теорією цінності, то саме на ній він і зосереджував свою увагу дослідника. Проте Зібер був прихильником не стільки марксистської, скільки концепції трудової теорії цінності Давида Рікардо, а його прихильність до методології марксизму, зокрема до теорії додаткової вартості, не зашкодила вченому критично сприймати загальну революційну доктрину К. Маркса.

Як і Миколу Зібера, теорія додаткової вартості (цінності) спонукала до плідних наукових пошуків Сергія Подолинського. Вони завершилися започаткуванням *української школи фізичної економії*. С. Подолинського також вважають безпосередньо причетним до зародження української соціології.

Третій напрям – еkleктичний, базувався на ідеї поєднання приватної власності та підприємництва з державним регулюванням, що проповідувала німецька історична школа. Абстрактно-дедуктивному методу класиків ця школа протиставила описово-емпіричний аналітичний підхід до економічних явищ та процесів. Схожі методологічні позиції були в *соціальної школи*, яка вагомим фактором економічного життя суспільства вважала етичні та правові норми. Проте, на відміну від нової історичної школи в Німеччині, яка фактично заперечувала значення економічної теорії, представники соціальної школи намагалися створити економічну теорію, що ґрунтувалась би на етично-правовому підході до економічних явищ.

Прихильників цього напрямку було найбільше в Україні. До нього можна зарахувати праці з фінансової системи Івана Янжула, з монетарної економіки Олександра Миклашевського та Володимира Желєзнова, історико-економічні дослідження Володимира Левитського та Максима Ковалевського, територіально-фінансову економетрію Миколи Яснопольського, аграрні дослідження Володимира Косинського та ін. Найяскравішим представником цієї течії був Михайло Туган-Барановський, який залишив по собі багатогранний внесок до скарбниці світової економічної науки:

- 1) синтез граничної теорії корисності і трудової теорії цінності;
- 2) обґрунтування теорії економічної кон'юнктури;
- 3) кон'юктурна теорія грошей;
- 4) теорія кооперації.

9.3. Київська економічна школа 70-90-х рр. XIX ст.

Реформи 60-х рр. XIX ст. в Російській імперії попри недоліки прискорили темпи ринкових перетворень та оновлення суспільного життя. Ми маємо на увазі селянську реформу 1861 р., яка скасувала кріпацтво й надала селянам особисту свободу, земську (1864) та судову (1864) реформи, що закріпили селянське самоуправління.

У структурі землеволодіння Російської імперії, на відміну від усіх європейських держав, домінувала колективна общинна форма власності. На відміну від губерній з російським населенням, в Україні общинне землеволодіння не було так глибоко укорінене. За даними К. Качаровського, община домінувала тільки в новоколонізованих місцевостях Новоросії (88,9 %) та Слобожанщини (80,4 %). Натомість на давніх українських землях Правобережжя та Лівобережжя общинне землеволодіння складало тільки 13,9 % і 33 % відповідно²².

Наведені факти суттєво скоригували розвиток економічної науки в Україні у напрямку, що відрізнявся від загальноросійського та отримав свою специфіку. Появу Київської економічної школи у 70-і роки XIX ст. можна вважати своєрідним результатом пожвавлення економічних досліджень після відміни кріпосного права та кризою класичної політичної економії. Засновником школи вважають професора Київського університету **Миколу Бунге** (1823—1895). Знаковою подією в оформленні наукової школи стала поява праці вченого «*Основи політичної економії*» (1870), оскільки саме у ній найкраще сконцентровані його методологічні підходи в економічній науці.

Унікальність Київської школи полягає у тому, що вона на сьогодні є фактично чи не єдиною визнаною на Заході науковою економічною школою на теренах пострадянського простору.

У еволюції Київської економічної школи виокремлюють два періоди: ранній і пізній. Перший представлений працями Миколи Бунге, Дмитра Піхна (1853–1909), Афіногена Антоновича (1848–

²² Качаровский К. Р. Русская община. — Т. I. — СПб., 1900. — С. 83.

1917), другий – Романа Орженцького, Олександра Білімовича, Євгена Слущького.

Методологічні засади Київської економічної школи раннього періоду:

- 1) еклектизм;
- 2) негативне ставлення до трудової теорії цінності і до теорій, які пов'язували прибуток з експлуатацією праці;
- 3) підкреслення позитивного характеру капіталістичного розвитку;
- 4) негативне ставлення до общини і до різновидів соціалізму²³.

Методологія економічних досліджень **Миколи Бунге** протягом його життя суттєво змінювалася і набула завершального вигляду у 70-х рр. XIX ст. Оцінювати її як таку, що має у своїй основі винятково емпіричний індуктивізм німецької історичної школи, було б великою помилкою. Річ у тім, що вчений розумів, що адекватна державна економічна політика не можлива без розуміння об'єктивних економічних законів, на вивченні яких налягала класична політична економія. У своїй основній праці *«Основи політичної економії»* М. Бунге відштовхується від потреб людини.

Запропонована вченим структура підручника була новаторською, оскільки відходила від традиційної схеми викладання політичної економії, яка базувалася на поетапному вивченні стадій руху суспільного продукту: виробництво, розподіл, споживання. Підхід до вивчення господарської системи з боку споживача, не тільки наслідує творця теорії потреб Івана Вернадського, але також розширює межі аналізу класичної політекономії. Крім того, такий методологічний підхід Миколи Бунге не узгоджувався із послідовністю аналізу німецької історичної школи, яка надавала перевагу дослідженню господарства в його історичній еволюції, а натомість мав спільні риси з методологічними підходами творців теорії граничної корисності. Підкреслимо, що *«Основи політичної економії»* Миколи Бунге побачили світ за рік до виходу основних праць К. Менгера та В. Джевонса, які декларували підхід до теорії цінності з боку споживача.

²³ Аникин А.В. Путь исканий: Социально-экономические идеи в России до марксизма. — М.: Политиздат, 1990. — С. 330–331.

9.4. Новаторські теорії українських економістів у світовій економічній науці на зламі XIX–XX ст.

В історію економічної науки **Сергій Подолинський** (1850–1891) увійде, передусім, як творець школи *фізичної економії*, як вчений, що розглядав додаткову вартість через призму збереження енергії Землі. Найкраще цілісність аналізу, як і широта світогляду Сергія Подолинського виявилась у творі *«Праця людини та її відношення до розподілу енергії»* (1880), який став справжнім досягненням світової науки.

Всесвіт для дослідника є системою, що не піддається жодним зовнішнім впливам і має вічно незмінну кількість енергії. Залучаючи до аналізу праці таких відомих фахівців як Гюйгенс, Лагранж, Секкі, Ласаж, Тет, вчений розкриває енергетичні відмінності органічної і неорганічної природи, окреслює зміст поняття «енергії» та аналізує її різновиди. Дотримуючись думки, що відбувається процес розсіювання (ентропії) світової енергії шляхом трансформації її із одного виду у інший, вчений зазначає, що можливості такого перетворення постійно зменшуються. На його думку, внутрішня енергія Землі все менше й менше бере участь у формуванні енергетичного бюджету, а сонячна енергія зменшується. Отже, для забезпечення нагромадження енергії потрібні процеси перетворення постійної енергії (теплоти) у вищі форми, які краще перетворюються на потенційний чи кінетичний механічний рух. Органічне життя на Землі суттєво впливає на розподіл вищих форм енергії. Важливу роль у нагромадженні вищої енергії відіграють рослини: завдяки ним на земній поверхні зберігається сонячна енергія.

Особлива роль у нагромадженні енергії, на думку Сергія Подолинського, належить праці людини, яка є, на його думку, «споживанням механічної і психічної роботи, нагромадженої в організмі, що має результатом збільшення кількості перетворюваної енергії на земній поверхні»²⁴. Такий процес нагромадження може відбуватись шляхом: а) збільшення перетворюваності сонячної енергії; б) запобігання розсіюванню наявної на земній пове-

²⁴ Подолинський С. А. Вибрані твори / Упоряд.: Л. Я. Корнійчук. – К.: КНЕУ, 2000. – С. 229

рхні сонячної енергії. Під словом «праця» вчений розуміє тільки «позитивну діяльність» організму, спрямовану на нагромадження енергії; застерігає від грубого ототожнення мускульної роботи з корисною працею. Найкращим взірцем корисної праці, на його думку, є правильне землеробство, що збільшує збереження сонячної енергії на земній поверхні. Досліджуючи надходження до організму необхідної для механічної роботи енергії, він порівнював тіло людини з своєрідною термічною машиною, яка здатна перетворювати частину нижчої енергії на вищу, тобто на механічну роботу. Згідно розрахунків Сергія Подолинського, праця зберігає енергії в десять разів більше, ніж містить сама, повертаючи людям у формі їжі, одягу, житла, психічного задоволення велику суму спожитої на їх виробництво енергії. Фізичне виживання людства залежить від вміння зберігати енергію за допомогою праці. До прогресу здатне тільки те суспільство, що вміє швидко нагромаджувати енергію.

Отже, цілісний, органічний підхід до проблеми збереження енергії дозволив Сергію Подолинському, використовуючи досягнення фізики, розглядати економіку як складовий елемент більш складної парадигми розвитку, яка б ґрунтувалася на органічній єдності людини і довкілля. Такий підхід вченого, що випередив час, органічно вписується в сучасні моделі сталого розвитку та концепцію екологічної економіки.

Значний вплив на розвиток сучасних економіко-математичних досліджень має видатний український вчений із світовим ім'ям **Євген Слуцький** (1880–1948). Навчаючись на юридичному факультеті Київського університету, він пише ґрунтовне дослідження *«Теорія граничної корисності»* (1910) Теорія граничної корисності наштовхнула автора на дослідження мотивації людської поведінки. Є. Слуцький поєднує у своїй праці психологічний і математичний напрямок, використовуючи праці видатних представників математичної школи І. Фішера та В. Парето.

Основною працею Євгена Слуцького є опубліковане у італійському журналі *“Giornale degli Economisti”* дослідження *«До теорії збалансованого бюджету споживача»* (1915), що в методологічному плані побудоване на концепції граничної корисності.

Євген Слуцький конкретизує найбільш формалізоване поняття корисності, що створене Вільфредо Парето. У концепції кори-

сності В. Парето та функції її показника, вченого не влаштовує концепція корисності, що базується на законі насичення потреб Генріха Госсена і гедоністичній концепції Вільяма Джевонса. Проте, український вчений вважає, що функція показника корисності у В. Парето окреслена досить вдало і може бути використана як відправна точка для математичних досліджень.

Є. Слуцький, конкретизуючи В. Парето, вивів власне розуміння корисності: корисність будь-якого поєднання благ є величиною, що має властивість набувати тим більшого значення, чим воно виявиться кращим для даного індивіда. Якщо споживач не надає переваги жодній із наявних комбінацій благ, то це засвідчує їх рівну корисність для споживача. Вчений розглядає функцію корисності як емпірично задану, тому, що її можна досліджувати тільки після досконалого вивчення теорії бюджету споживача. Після цього функція корисності може бути добрим підґрунтям для дослідження факторів, що впливають на попит: доходів і цін.

Використовуючи загальну економічну теорію, вчений обґрунтував теорію насиченості благ. Згідно неї, якщо бюджет споживача нормальний, – то попит на кожне благо збільшується разом із зростанням доходу і зменшується із збільшенням ціни на це благо. Якщо бюджет аномальний, – то приріст доходу супроводжується збільшенням попиту для благ насичуючих, а його зменшення, – посиленням попиту для благ ненасичуючих. Із збільшенням ціни на ненасичуюче благо попит на нього майже завжди зменшується. Протилежний випадок можливий коли мова йде тільки про попит на благо насичуюче. Таким чином, Євген Слуцький створив *теорію збалансованого бюджету споживача*.

Є. Слуцького можна вважати творцем національної економіко-математичної школи світового масштабу, оскільки саме він серед українських вчених досяг найбільших успіхів у застосуванні математики в економіці загалом, і у її застосуванні до дослідження теорії граничної корисності зокрема.

Михайло Туган-Барановський (1865-1919) здійснив різнобічний і багатогранний внесок у світову економічну науку. Зупинимось на основних його моментах.

1. Синтетична теорія цінності. Український вчений в праці «*Основи політичної економії*» (1909) сформулював «теорему цін-

ності», згідно з якою *граничні корисності господарських благ, що вільно відтворюються прямо пропорційні їх трудовим вартостям*. Вчений вважав, що здобутки неокласиків (теорія граничної корисності, теорія граничної продуктивності факторів) заперечують односторонню теорію додаткової вартості марксизму. Він, розуміючи, що трудові витрати є важливим, але не єдиним фактором ціноутворення, зосереджує увагу вивченні її величини, як первинної, об'єктивно даної, такої, що не залежить «від нашої волі». Вчений, абстрагуючись від впливу змін продуктивності праці, у своїй «теоремі цінності», залишає дієвим співвідношення: «гранична корисність – витрати праці».

Синтетична теорія Михайла Туган-Барановського стала своєрідною відповіддю на виклик часу, у якій теорія граничної корисності вдало завершує еволюцію трудової теорії цінності Давида Рікардо. Вона її не тільки не заперечує, але органічно доповнює. Синтез, здійснений Туган-Барановським, не суперечить синтезу А. Маршалла. З одного боку, в українського вченого, виробничі витрати пояснює *об'єктивна господарська цінність*, а це дозволяє аналізувати оцінку витрат (провідне місце серед яких належить витратам праці). Тобто, не відкидається можливість комбінування факторами виробництва (як це передбачено у теорії А. Маршалла) з метою їх ефективного використання. З другого боку, *суб'єктивна господарська цінність* в концепції українського вченого дозволяє оцінити корисність продукту спираючись на теорію граничної корисності (у цій частині розбіжностей з позицією Маршалла ще менше). Але концепція А. Маршалла і концепція М.І. Туган-Барановського побудовані на різних методологічних принципах. Синтетична теорія цінності українського вченого враховує *соціально-філософські чинники*, що притаманно інституційним доктринам більш пізнього періоду розвитку економічної науки.

2. Теорія економічної кон'юнктури. Ще в кінці XIX ст. М. Туган-Барановський звернув увагу на загальні тенденції еволюції ринкової економіки, зокрема на проблему кризових явищ. На основі широкого і всебічного аналізу матеріалу з історії криз в Англії вчений опублікував магістерську дисертацію «Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини і безпосередній вплив на народне життя» (1894). На початку XX ст. вона була перекладена багатьма мовами світу і отримала світове визнання, окресливши

принципово нові підходи до розв'язання проблеми криз та започаткувавши сучасну *теорію кон'юнктури*.

Економічні кризи не можна досліджувати у відриві від механізму функціонування ринку, – вважав М. Туган-Барановський, – оскільки вони залежить не тільки від випадкових обставин, а й від постійних загальних причин, що притаманні конкретному соціально-економічному ладу. Причини промислових криз слід шукати в неправильному розподілі національного виробництва, а не тільки в порушеннях в окремих галузях виробництва, або тільки в галузі обігу чи в галузі розподілу національного доходу та споживання, як це видно з праць представників різних шкіл економічної науки.

Використовуючи власні схеми відтворення, вчений дослідив зростання виробничого споживання, показав незалежність зростання виробництва від розмірів особистого споживання. Він прийшов до висновку, що попит на товари обумовлюється виробництвом і ніяких зовнішніх обмежень, крім продуктивних сил, для його розширення не існує. Він вважав, що *рушійною силою еволюції ринкової системи господарювання є інновації у галузі, що виробляють засоби виробництва*. Отже, функція інвестування є провідною для пояснення циклічного розвитку промисловості.

Західноєвропейські вчені, зокрема такі, як Ж. Лескюр, А. Шпітгоф, В. Зомбарт, Дж. М. Кейнс цілковито, або з певними застереженнями сприйняли висновки автора. Теорія економічної кон'юнктури вилинула на розвиток усіх напрямків економічної науки XX ст.

3. Теорія грошей. На основі критичного аналізу кількісної і товарної теорії цінності грошей М. Туган-Барановський розробив власну *кон'юнктурну теорію*, яка розглядала цінність грошей як функцію від їх корисності. Він вважав, що грошова ціна товару визначається (крім індивідуальних факторів) загальним рівнем цін, а не навпаки.

Вчений першим оцінив значення державної грошово-кредитної політики для функціонування сучасної економіки. Важливу роль у її проведенні він відводив центральному банку, який у своїх діях повинен керуватись виключно державними інтересами. Вчений передбачив систему золотовалютного стандарту, яка у світовій економіці існувала до 1976 р.

4. Теорія кооперації є вагомою складовою наукової спадщини видатного економіста. М. Туган-Барановський, виявивши закономірності еволюції теорії і практики кооперації починаючи від ідеї виробничого кооперування, всебічно обґрунтував висновки про невідповідність форм виробничого кооперування господарським основам капіталістичного суспільства. Вчений довів практичну непридатність форм виробничої кооперації як для робітників, так і для селянства. Що ж до форм споживчої (робітничої), кредитної і сільськогосподарської кооперації в галузі обміну, він вважав їх конкурентоспроможними і дієвими складовими частинами ринкової економіки.

Завдання для самостійної роботи

1. Здійсніть порівняльний аналіз аграрної реформи 1848 р. в Австро-Угорщині та реформи 1861 р. у Російській імперії. Зверніть уваги на їхні особливості та недоліки.

2. Обґрунтуйте виникнення в Російській імперії першої наукової економічної школи в Київському університеті святого Володимира. Які чинники вплинули на специфіку її методологічної бази?

3. Чим можна пояснити домінування соціальних аспектів у економічних дослідженнях українських вчених?

4. Назвіть і охарактеризуйте основні здобутки української економічної науки на зламі XIX – XX століть.

5. Чому українська школа фізичної економії, яку започаткував Сергій Подолинський у XIX ст. є актуальною і популярною у XXI ст.?

Теми рефератів:

1. Кооперація як соціальний рух у дослідженні Михайла Туган-Барановського «Соціальні основи кооперації».

2. Напрями соціально-економічних досліджень Максима Ковалевського.

3. Значення розвитку залізничного транспорту для продуктивних сил України і формування інститутів ринкової економіки у другій пол. XIX – поч. XX ст.

4. Характеристика наслідків столипінської реформи для розвитку сільського господарства України початку XX ст.

5. Загальна характеристика Київської економічної школи та її вплив на розвиток економічної науки в Україні.

6. Економічна політика держави у економічних дослідженнях Миколи Бунге.

7. Теорії цінності Альфреда Маршалла і Михайла Туган-Барановського: порівняльний аналіз.

8. Становлення та еволюція економічних поглядів Євгена Слуцького: теорія збалансованого бюджету споживача.

Тестові завдання:

1. У якій частині України на кінець XIX ст. було найбільш поширеним общинне землеволодіння?
 - А. Лівобережна Україна;
 - Б. Південь України;
 - В. Слобідська Україна;
 - Г. Правобережна Україна;
 - Д. правильна відповідь відсутня.
2. У якій частині України сільське господарство на кінець XIX ст. розвивалося переважно американським (фермерським) шляхом?
 - А. Південь України;
 - Б. Північні губернії України;
 - В. Правобережна Україна;
 - Г. Слобідська Україна;
 - Д. правильна відповідь відсутня.
3. Назвіть основну товарну культуру Правобережної України у другій половині XIX ст.?
 - А. пшениця;
 - Б. льон;
 - В. тютюн;
 - Г. соняшник;
 - Д. цукрові буряки.
4. У який період в Україні було завершено промисловий переворот?
 - А. 50-60-і рр. XIX ст.;
 - Б. 60-70-і рр. XIX ст.;
 - В. 80-90-і рр. XIX ст.;
 - Г. 60-80-і рр. XIX ст.;
 - Д. правильна відповідь відсутня.
5. Які з галузей промисловості в Україні забезпечували видобуток вугілля, залізної руди та чорна металургія?

- ли на початок XX ст. більше 50% виробництва аналогічної продукції в Російській імперії?
6. Хто з українських економістів є автором космогенно-енергетичної теорії розвитку?
7. Автором концептуально новаторського підручника «Основи політичної економії» (1870) є:
8. Хто є автором теорії збалансованого бюджету споживача?
9. Інвестиційна теорія економічних циклів притаманна поглядам:
10. Хто з названих економістів приділяв основну увагу статистичним дослідженням?
11. Хто з видатних українських вчених економістів був міністром фінансів та головою Комітету міністрів Російської імперії?
- Б. сільськогосподарське машинобудування;
В. хімічна промисловість;
Г. транспортне машинобудування;
Д. будівництво залізниць.
А. Микола Зібер;
Б. Іван Вернадський;
В. Микола Бунге;
Г. Іван Франко;
Д. Сергій Подолинський.
А. Афіноген Антонович;
Б. Микола Бунге;
В. Григорій Цехановецький;
Г. Дмитро Піхно;
Д. Роман Орженцький.
А. Сергій Подолинський;
Б. Михайло Туган-Баранвський;
В. Євген Слуцький;
Г. Володимир Навроцький.
Д. правильна відповідь відсутня.
А. Михайла Туган-Барановського;
Б. Василя Каразіна;
В. Тихона Степанова;
Г. Семена Десницького;
Д. Сергія Подолинського.
А. Володимир Навроцький;
Б. Олександр Русов;
В. Петро Червінський;
Г. Микола Яснопольський
Д. всі відповіді правильні.
А. Олександр Миклашевський;
Б. Микола Бунге;
В. Михайло Ковалевський;
Г. Дмитро Піхно.

-
12. Хто з українських економістів присвятив теорії цінності окреме дослідження?
13. Причини економічних криз, на думку Михайла Туган-Барановського, лежать у сфері:
14. Які теорії цінності кладе в основу власної синтетичної теорії цінності Михайло Туган-Барановський?
15. У якій праці Євген Слуцький виклав теорію економічних циклів?
- Д. Михайло Туган-Барановський.
А. Микола Бунге;
Б. Григорій Цехановецький;
В. Михайло Ковалевський;
Г. Афіноген Антонович.
Д. Іван Вернадський.
А. суспільного виробництва;
Б. суспільного споживання;
В. суспільного обміну;
Г. суспільного розподілу;
Д. усієї сутності явищ суспільного господарства, а тому не можуть належати до жодної окремої його сфери.
А. теорію граничної корисності та теорію додаткової вартості Карла Маркса;
Б. теорію трьох факторів виробництва Ж.-Б. Сея та теорію граничної корисності Карла Менгера;
В. трудову теорію цінності Давида Рікардо та теорію граничної корисності маргіналізму;
Г. трудову теорію вартості Карла Родбертуса та теорію додаткової вартості Карла Маркса;
Д. усі відповіді правильні.
А. «Складання випадкових причин як джерело циклічних процесів»;
Б. «Теорія граничної корисності»;
В. «До теорії збалансованого бюджету споживача»;

Г. «Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки»;

Д. «теорія кореляції і елементи учення про криві розподілу».

Література

Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. за ред. проф. С. В. Степаненка. – К.: КНЕУ, 2010. – С. 379–407.

Родіонова Лариса. Економічна історія. Навч. пос. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – С. 309–345.

Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 2 / за ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр.. – К.: Знання, 2005 – С. 7–200.

Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2004. – С. 180–382.

Бунге Н. Х. Очерки политико-экономической литературы. – СПб., 1895.– 465 с.

Злупко С. М. Історія економічної теорії. Підручник. – 2-е вид., випр.. і допов. – К.: Знання, 2005. – 285 с.

Злупко С. М. Економічна історія України: Навч. пос. – К.: Знання, 2006. – 368 с.

Еволюція ринкових інститутів в Україні: монографія: У 2 ч. Ч. 1 / [В.В. Небрат, Н. А. Супрун та ін.]; за ред. к.е.н. В. В. Небрат: НАН України; Ін-т економіки та прогнозування – К., 2012. – 332 с.

Є. Слуцький. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності / За ред.. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2007. – 919 с.

Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2004. – 431 с.

Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б. Д. Лановика. 8-е вид., перероб. і доп. – К.: Вікар, 2006. – С. 306-390.

Лортикян Э. Л. История экономики и экономической мысли Украины: Эволюция рыночной экономики – Х.: Консум, 2004.

М. Бунге: сучасний дискурс / За ред.. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2005. – 697 с.